

SELÇUKLU TARİH VE MEDENİYETİ ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLU
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

III

1971

MALAZGİRT ZAFERİ ÖZEL SAYISI
900. YIL

GÜVEN MATBAASI
ANKARA - 26 AĞUSTOS 1971

SALTUKLULAR

Faruk SÜMER

Saltuklular tarihine dâir kaynaklar

Erzurum bölgesinde bir asırdan fazla varlığını devam ettiren *Saltuklular* hakkında bu güne değin ancak iki kitâbe elde edilebilmiştir. Bunlardan biri *Erzurum*'da, *Tepsi Minare*'nin üzerinde¹, diğeri de *Erzurum*'un doğusundaki *Pasin Ovası*'nda *Aşağı Micingird Köyü*'nde, bir evin duvarında bulunmaktadır. Aslında köyün yanındaki *Micingird Kalesi*'ne âit olan bu kitâbede bilhassa yaptıranın adı iyice okunamamakta, yapılış tarihi de eldeki fotoğraflardan bizce hiç anlaşılamamaktadır².

Sikkelere gelince, *Saltuklular*'dan ancak İ z z e d d i n S a l t u k ile oğlu M u h a m m e d'e âit bakır paralara rastgelmıştır³.

Bu hânedan ile ilgili resmî mektup, vakfiye, temliknâme ilâh... gibi hiçbir vesika bize kadar gelmemiştir.

Bizim bildiğimize göre umumî tarih yazan müelliflerden G a f f â r î (Öl : 972 = 1564/65) eserinde bu hânedana da ayrı bir bölüm tahsis etmiştir. Adı geçen müellif *Saltuklular*'a dâir verdiği kısa bilgilerin bir kısmını İ b n u'l-E s î r'in tarihinden, bir kısmını da menşei bizce meçhul bir eserden (muhtemel olarak tarihî bir takvimden) almıştır. *Saltuklular*'ın son beğinin kim olduğunu, Selçuklu hükümdarı R ü k n e d d i n S ü l e y m a n Ş a h'ın *Saltuklular*'a ne zaman son verdiğini ve *Gürcüler* ile hangi yıl ve hangi ayda ve nerede savaştığını, ancak G a f f â r î'nin bu meçhul kaynaktan yaptığı nakillerden öğreniyoruz.

¹Bu kitâbenin metni ileride verilmiştir.

²Bu kitâbenin metni de ileride gösterilmiştir.

³Bunlar üzerinde ileride durulmuştur.

Bidlis hâkimi Ş e r e f H a n'ın (Öl : 1005 = 1596'dan sonra) *Saltuklular*'a dâir verdiği bilgiler tamamen G a f f â r i'den alınmıştır.

Saltuklular ile çağdaş vekâyinâmelerde, bu hânedan hakkında pek az ve kifayetsiz bilgilere rastlanır. Bu vekâyinâmelerin başında İ b n u'l-E z r a k'ın *Tarih Meyyâfarikîn* adlı eseri gelir ki, *Saltuklular*'ın tarihi için bu eserden hiç faydalanılmamıştır. Vâkıa İ b n ü 'l-E z r a k da, bu hânedan hakkında az ve kifayetsiz bilgiler verir ise de bunlar doğruluğundan şüphe edilmeyen ve aynı zamanda bazıları başka yerlerde bulunmayan mühim kayıtlardır. *Kitâbu'l - inbâ'*dan hânedanın daha 516 (1123) tarihinde *Saltuk - oğulları* adı ile tanınmış olduğunu öğreniyoruz. Halbuki bugüne değin hânedanın adını İ z z e d d i n S a l t u k'dan (Öl : 1168) aldığı sanılıyordu.

XII. yüzyılın tanınmış müelliflerinden *İsfahank İ m â d e d i n*'in bir kaydı, *Saltuklu* tarihinin karanlık bir noktasını aydınlatmaktadır. Bu kayda göre İ z z e d d i n S a l t u k'un *kızlarından* M a m a H â t u n'un 587 (1191) tarihinde *Erzurum* melîkesi olduğu anlaşılıyor. Bu suretle *Tercan*'daki M a m a H â t u n Kervansarayı'nın kime ait olduğu ve ne zaman yaptırıldığı da tesbit edilmiş bulunuyor. İ b n V â s ı l'ın *Müferricu'l - kurûb*'unda rastladığımız bir kayıd ise M a m a H â t u n'un on yıl sonra da, yâni 597 (1201) de hâlâ beğliğin başında bulunduğunu gösteriyor.

İ b n u'l-E s î r'e gelince, bu müellif de *Saltuklular*'a dâir birkaç mühim bilgi vermektedir ki, E b u'l-F e r e c ve işaret edildiği gibi, G a f f â r î bunlardan faydalanmışlardır.

Ermeni müverrihlerinin eserlerinde *İslâm* kaynaklarında bulunmayan bazı mühim bilgilere rastlamayı ümit edebiliriz. Lâkin onlarda *Saltuklu* tarihinin herhangi bir noktasını aydınlatacak mühim bir bilgi görülemiyor.

Gürcü kaynaklarına gelince, bunlarda *Gürcüler*'in en yakın komşuları hakkında dolayısıyla verilen bilgiler ehemmiyetli sayılmıyacağı gibi, aynı zamanda kifayetsiz kayıtlardan ibarettir.

Saltuklular, *Erzurum* bölgesine *Türklük* vasfını kazandırmış ve bununla ilgili olarak birçok tarihî eserler bırakmış bir hânedandır. Bu eserler eskidenberi seyyahların dikkatlarını çekmişti. İşte bu eserlerden dolayı bundan 120 yıl önce, *Fransız* şarkiyâtçılarından *Defrémery* *Saltuklular* hakkında bir çalışma yapmıştır⁴. Adı geçen müellif bu çalışmasında o zaman daha basılmamış bulunan *İbn ul-Esîr* ile ona dayanan *Eb ul-Fidâ* ve *İbn Haldun*'un eserlerindeki bilgileri, *Şerefnâme*'deki bir parçayı ve *Reşidüddin*'deki küçük bir kaydı neşr ve tercüme etmiş, fazla olarak *Gürcü* kaynaklarındaki bazı bilgileri de bunlara eklemiştir. Ancak *Defrémery*'nin bu çalışması, anlaşılacağı gibi, müstakbel incelemelere malzeme teşkil edecek bir toplama mahiyetinde idi. Fakat bu güne değin *Saltuklular* hakkında ne Batı'da ne de bizde ilmî ihtiyaca cevap verebilecek bir inceleme yazısı vücuda getirilmştir.

Bu sebeple *E. de Zambaur* ve *H. Edhem* tarafından *Saltuklular*'a dâir verilen isim ve tarihler eksik olduğu gibi bazı yanlışlıkları da ihtiva ederler. *Zambaur*'un verdiği cetvel aynen şöyledir⁵.

131 — Salduquides à Erzerum

env. 496 'Ali İ. Abilqasim

env. 548 'İzzaddîn Salduq İ. 'Alî

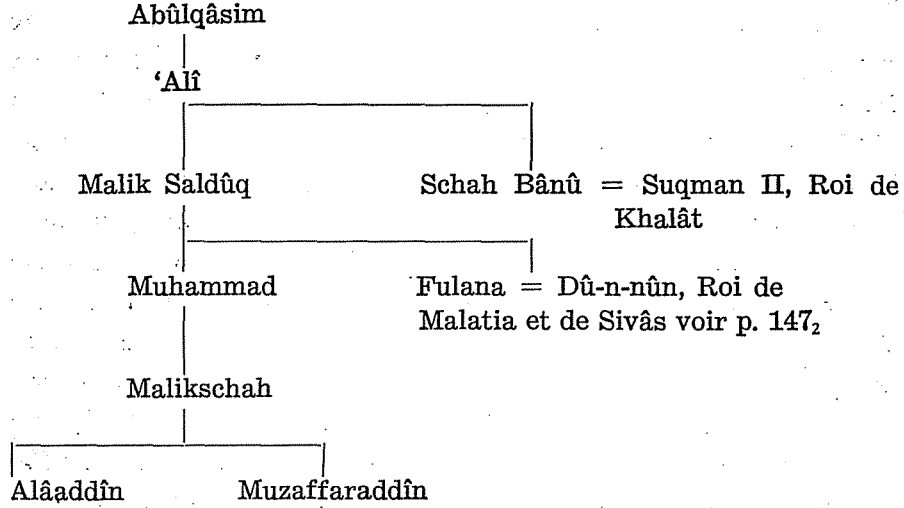
560 Nâsiraddîn Muhammad İ. Saldûq; Vassal des Seldjoucides.

env. 580 Malikschah İ. Muhammad.

env. 590 'Alâaddîn İ. Malikschah; détroné 598 par Ruknaddin Sulaiman II.

⁴ *Fragments de géographes et d'historiens*, JA, 1849, XIII, s. 491 - 498.

⁵ *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, I^e partie, Hanovre, 1927, s. 145.

Aşağıda görüleceği üzere S a l t u k, 543 (1147/48) de beğliğin başında bulunuyordu. A h l a t Ş a h'ın karısı Ş a h B â n û, S a l t u k'un kız kardeşi değil kızıdır. N â s i r e d d i n M u h a m m e d'in beyliğin başına geçmesi 563 (1168) yılındadır. *Selçuklu* hükümdarı R ü k n e d d i n S ü l e y m a n tarafından beyliği elinden alınan M e l i k Ş a h'dır ve onun A l â e d d i n adlı bir oğlu yoktur. M u z a f f e r i d d i n'e gelince, o S a l t u k'un torunu idi. M e l i k Ş a h'ın takriben de olsa 580 (1184/85)'de beğ olması mümkün değildir. M u h a m m e d'in ne zaman öldüğünü bilmediğimiz gibi, M e l i k Ş a h da 598'de beğliğin başında bulunuyordu. M e l i k Ş a h'dan önce 587 - 597 (1191 - 1201) yılları arasında Erzurum bölgesi S a l t u k'un kızı M a m a H â t t û n'un elinde idi. Buna göre 590 (1193/94) tarihlerinde beğliğin başında A l â e d d i n adlı bir *Saltuklu* beğinin bulunduğu ifadesi, kuvvetli bir delil olmadıkça kabul edilemez. İ b n B î b î'nin R ü k n e d d i n S ü l e y m a n Ş a h tarafından hapsedilerek beğliğine son verildiğini söylediği A l â e d d i n-i *Saltukî*, son *Saltuklu* beği olduğunu kesin olarak bildiğimiz M e l i k Ş a h'ın lâkabı olabilir. Son olarak S a l t u k'un güveyisi olan *Danişmendli Z ü n n û n*'un *Malatya*'da hükümdarlık etmemiş olduğunu da kaydedelim.

Düveli İslâmiye'ye gelince, burada İ z z e d d i n S a l t u k'un beğliğe geçiş yılı olarak 540 (1145 - 1146) tarihi gösteriliyorsa da,

kaynak verilmiyor. Aynı beğin ölüm tarihi olarak zikredilen 570 (1174) yılının doğruluğuna inanmak mümkün değildir. Çünkü ileride görüleceği gibi, İzzeddin Saltuk'un ölüm tarihini kesin olarak biliyoruz. Melik Şah'ın yakalanıp *Saltuklu* beğliğinin sona ermesine dâir verilen 597 ve 598 tarihlerinden ikincisinin doğruluğunda tereddüde hacet yok idi⁶.

Ailenin adı, bizzat kendilerine ait olan kitâbe ve yazılarda Salduk (سَلْدُك) şeklinde geçmektedir. Gürcü ve Ermeni tarihlerinde de bu ada Salduk veya Salduh tarzında rastlanır. İslâm müverrihlerine gelince, bu isim onların çoğunda Saltuk (سَلْتُك), birkaçında da (سَلْتِك) şeklinde görülür. *Salduk* veya *Saltuk*'un *Türkler* arasında nâdiren kullanılan isimlerden biri olmadığını biliyoruz. Meşhur Saru Saltuk ile Osman Gazî'nin silâh arkadaşlarından Saltuk Alp'dan başka *Kara - Koyunlu Kara - Yusu f'un* oğullarından *Irak* hâkimi *İsfahan Mirza'nın* emirlerinden birinin de *Saltuk* adını taşıdığını misal olarak kaydedelim⁷.

Bu kelimenin «*brakmak*», «*koyuvermek*» demek olan «*salmak*» masdarından geldiği ve cemi mütekellim anlamında olduğu şüphesizdir. Böylece Salduk (*Saltuk*) «*braktık*» «*koyuverdik*» mânasına geliyor. Bunun *Türkler*'de çocuğun yaşamasını temin için konulan isimlerden biri olması ihtimali vardır. Aynı vezinde başka masdarlardan meydana getirilmiş bazı adların da mevcut olduğunu biliyoruz: *Tapduk* (Emre), *Bulduk*.

Makalede, başlıktan anlaşılacağı üzere, aslında her ikisi de doğru olan *Salduk* ve *Saltuk*'tan ikincisi tercih edilmiştir. Bu da ikincisinin tarihçiler arasında daha yaygın olması ve şimdi —belki de— daha kolay telâffuz edilmesinden ileri gelmiştir.

Doğu ve Güney-Doğu Anadolu, bu ülkenin diğer bölgeleri gibi, *Selçuklu* hükümdarı Alp Arslan oğlu Melik Şah (1072 - 1092) devrinde kesin bir şekilde fethedilmişti. *Mükrimin Ha-*

⁶ *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul, 1927, s. 227 - 228.

⁷ *Ebu Bekr-i Tihranî*, *Kitab-i Diyarbakriyya*, yayınlayanlar : N. Luğal - F. Sümer, T.T.K., Ankara, 1962, I, s. 133.

İl il Yinanç'a göre⁸ *Erzurum* bölgesi 1080 yılında E m î r A h m e d tarafından açılmıştı. Rahmetli Hocam bu hususta *Gürcü* kaynağına dayanmakta ise de, orada adı geçen *Türk* beğinin *Kars*'ı zaptedip *Gürcü* kralı G i o r g i'yi ağır bir yenilgiye uğrattığından ve *Gürcistan*'a yaptığı başarılı akınlardan bahsedilir. Hattâ, A h m e d B e ğ, bu esnada (1080 yılı) buyruklarındaki oymaklar ile *Anadolu*'ya gitmekte olan I a s i ve B u c g u b (Boucghub) adlı beğlere *Gürcistan*'ın nüfusu az ve buna karşılık zengin bir ülke olduğunu söyleyerek onları, *Anadolu*'ya gitmekten vazgeçirmişti⁹.

Bu güne kadar *Saltuklular*'dan bahseden tedkikçiler tarafından *Saltuklular*'ın bilinen en eski şahsiyetinin E b û'l-K â s ı m olduğu ve âilenin de adını 563 (1168) yılında ölen İ z z e d d i n S a l t u k'dan aldığı kabul edilmişti. Halbuki XII. yüzyılda yazılmış olan *Kitabu'l-İnbâ*'da bulunan bir kayıt bu ailenin daha 516 (1123) yılında *Saltuk Oğulları* (Benû Saltuk) olarak tanındığını ve ailenin ilk ceddinin S a l t u k, olduğunu göstermektedir. Bu kayda göre¹⁰, 516 (1123) yılında büyük düşmanı *Hille* hükümdarı A r a b D u b e y s b. S a d a k'ın hücumunu önlemek için *Abbasi* halifesi e l - M ü s t e r s i d - B i l l â h'in etraftaki emîrlerden yardım istemesi üzerine, A k S u n g u r o ğ l u Z e n g î, T o ğ a n A r s l a n, S a l t u k O ğ u l l a r ı, B u k a O ğ u l l a r ı, K ı f ç a k

⁸ *Türkiye tarihi, Selçuklular devri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Zümresi Neşriyatı, İstanbul, 1944, s. 111.

⁹ *Histoire de la Géorgie*, fransızca tercümesi M. Brosset, St. Pétersbourg, 1848, I, s. 346.

و حين انقطعت اخباره. (ای السلطان محمود السلجوقی) عن العراق¹⁰.
لا یغاله فی بلاد الکرج وجد دبیس فرصة فجم علی الحلة ودخلها من
طریق الشام وملكها واجتمع علیه فی اسبوع واحد من الاعراب مالا یحصی
عدده وخاف المسترشد بالله من مثل نوبة الباسیری ففقد قسیم الدولة
اق سنقر الیرسقی لدفعه قبل ان یتفحل أمره فسار الیه فی خمسة

ile kardeşleri *Bağdad*'a gelmişlerdi. Bunlardan *Toğ an Arslan Bidlis* ve *Erzen* emîri olup, Türkmen beğlerinden *Dimli a c*'in oğullarından biridir. *Buka oğullarının* nerede oturdukları meçhuldür. Bununla beraber bu ailenin dirliğinin *Âzerbaycan* veya *Errân*'da olması pek muhtemeldir. *Buka oğulları*'ndan ancak *M u h a m m e d*'i tanıyoruz ki, o *Selçuklu* sultanı *M u h a m m e d T a p a r*'ın emîrlerinden olup, *Hille* hükümdarı *D u b e y s*'in babası *S a*

الآف لابس فمزهم دبیس ونههم وعادوا عراة حفاة الى بغداد
فحينئذ امر الخليفة بمكاتبة الأطراف واستدعى اصحابها فقدم عليه
السعدية من واسط وزكى بن آق سنقر من البصرة وطغان آدسلان
من ديار بكر وبنى (بنو) صلتق وبنى (بنو) بوقة وقفجاق التركمان
واخوته واجتمع ببغداد اثنا عشر ألف فارس وظهر الخليفة بنفسه
يوم الجمعة بعد الصلاة وهو اليوم الرابع والعشرون من ذى الحجة
سنة ست عشرة وخمس مائة وعزل وزيره جلال الدين واستوزر
قوام الدين أحمد بن نظام الملك وغير لقبه وجعله نظام الدين وسار
الى الحلة والعساكر في جملة وكسر دبیس و فرق جمعه وقتل على دم
واحد ستة الآف بدوى ومضى دبیس على وجهه آخذاً طريق الشاهر
وكان قد خرج مع الخليفة من بغداد نحو من ثلاثين ألف شاب
بعضهم بالسلاح وبعضهم رماة البندق وبعضهم بايديهم .

d a k a'nın 501 (1107) yılındaki tenkil hareketine katılmıştı¹¹. Emîr K ı f ç a k'a gelince, onun-en kudretli *Türkmen* beğlerinden biri olarak *Şehrîzor* bölgesini idare ettiğini biliyoruz. Kendisinden sonra oğul ve torunları *Türkmenler* arasında nüfuz ve itibarlarını devam ettirerek *Şehrîzor* ve ona komşu yerlerde yaşamışlardır¹². Halîfenin yardımı çağırıldığı beğlerden çoğunun *Türkmen* menseli olması dikkate değer. *Bağdad*'a gelen *Saltuk oğulları*'ndan birinin G a z i olması pek muhtemeldir.

Verilmiş olan şu izahattan sonra, ailenin ilk ceddinin, beklenildiği gibi, S a l t u k B e ğ olduğu kesin bir şekilde meydana çıkıyor. *Erzurum* bölgesinin de bu beğ tarafından fethedildiğini kabul etmek tabiidir. Bununla beraber kitâbelerde ve İ b n u'l-E s î r'de ailenin en eski cediti olarak E b û'l - K â s î m zikrediliyor. Bu durumda S a l t u k'un E b û'l - K â s î m 'ın asıl adı olduğu kuvvetle hâtıra gelmekte ise de bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

1092 yılında büyük ve kudretli *Türk* İmparatorluğunun başında bulunan *Selçuklu* M e l i k Ş a h'ın vefat etmesi üzerine, *Türk* tarihinde daima görüldüğü üzere, hânedan azası arasında saltanat mücadeleleri başgösterdi. Bu mücadeleler esnasında *Türkmen* beğlerinin daha ziyade *Suriye* ve *Filistin* hükümdarı M e l i k Ş a h'ın kardeşi T u t u ş'un etrafında toplanmış oldukları görülüyor. Bunlar başlıca, *Antakya* vâlisi M u h a m m e d oğlu A l p oğlu Y a ğ ı S ı y a n, başta S ö k m e n ve İ l G a z i olmak üzere büyük kumandan A r t u k B e ğ'in oğulları, A b a k'ın oğulları Y u s u f ve Y a k u b, Y ı n a l (inal) oğlu İ b r a h i m, D i m l a ç oğlu T o ğ a n A r s l a n, K ı z ı l A r s l a n ve diğerleri idiler. T u t u ş *Diyarbakır* bölgesini kesin bir şekilde fethettiği zaman (487 = 1094) bu beğlerden bazılarına orada dirlikler vermişti. Y ı n a l (İnal) oğlu İ b r a h i m *Âmid* (Diyarbakır), D i m l a ç oğlu T o ğ a n A r s-

وانفذ السلطان (اى محمد تبر) في جمادى الاولى الى واسط الأمير¹¹
محمد بن بوقا التركمانى .

(*Ibnu'l-Esîr, el-Kâmil, Kahire, 1301, x, s. 186*)

¹² Bu ünlü *Türkmen* ailesi hakkında : F. S ü m e r, *Oğuzlar, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yayınlarından, Ankara, 1967, s. 126, 127.*

İ a n *Bidlis* ve *Erzen*, K ı z ı l A r s l a n *İs'ird* (Siird), *Tanze*, *Bahmerd*'e, Ş â r u h (ناره) *Hâni*'ye hâkim oldular. T u t u ş'un, rakibi B e r k Y a r u k'un kuvvetlenmesine meydan vermesi sebebiyle *Rey* civarında yenilip öldürülmesinden (488 = 1095) sonra bu beğler umumiyetle taht müddeisi olarak B e r k Y a r u k'un karşısına çıkarılan *Errân* meliki M u h a m m e d T a p a r'ın taraftarları arasında yer aldılar.

B e r k Y a r u k ile T a p a r arasında beş savaş vuku buldu. Bunlardan en sonuncusu 496 Cumâdelâhiresinde (Mart/Nisan 1103) *Hoy* önünde yapıldı. T a p a r'ın ordusunda, *Ahlat* hâkimi S ö k m e n e l - K u t b î, *Haçlılar*'a karşı *Antakya*'yı yiğitçe müdafaa etmiş olan Y a ğ ı S i y a n'ın, oğlu M u h a m m e d ve yine *Haçlılar*'ın *Antakya Şarkıları*'nda (destanları) (Les Chansons d'Antioche) adı geçen K ı z ı l A r s l a n (Le Lion Rouge) gibi beğler vardı. T a p a r bu karşılaşmada bozularak *Ahlat*'a gitti. Kendisi orada iken *Erzurum* (Erzen er-Rûm) hâkimi E m î r A l i katına geldi¹³. E m î r A l i, kitâbe ve İ b n u'l-E s î r'deki bir kayıttan anlaşıldığı üzere E b u'l-K â s i m'in oğlu idi. Ertesi yıl (497 = 1104) B e r k Y a r u k ile T a p a r arasında barış yapıldı. Buna göre, *Harizm*, *Horasan* T a p a r'ın öz kardeşi Ş a n c a r'a ait olacak, *iki Irak*, *Fars*, *Huzistan* B e r k Y a r u k'un, *Azerbaycan*, *Errân Doğu* ve *Güney-Doğu Anadolu*, *el-Cezîre*, *Suriye* de T a p a r'ın hâkimiyeti altında bulunacaktı. Böylece *Türk* İmparatorluğu parçalanmış olmakla beraber ülkelerin harâbiyetine ve halkın perişan olmasına sebep olmuş olan uzun mücâdele de (12 yıl) sona ermişti. Fazla olarak B e r k Y a r u k'un çok geçmeden ölümü üzerine (498 = 1104) onun ülkeleri de T a p a r'ın idaresine geçti.

Şimdi bu devirde *Doğu ve Güney - Doğu Anadolu*'nun siyasi tablosunu çizerek asıl konumuza girelim.

Yukarıda *Suriye* ve *Filistin* hükümdarı T u t u ş'un zaptettiği *Diyarbakır* bölgesinde buyruğundaki *Türkmen* beğlerinden Y i n a l o ğ l u İ b r a h i m 'e *Âmid*'i (Diyarbakır), D i m l a ç o ğ l u D o ğ a n A r s l a n'a *Erzen*, *Bidlis*, K ı z ı l A r s l a n'a da *İs'ird*, *Tanze*

¹³ İ b n u'l-E s î r, *El-Kâmil*, x, s. 151.

ve *Bahmerd*'i, Ş a r u h'a¹⁴ (ن ا ر ح) *Hâni*, ve M û s a'ya da *Hısn Keyfâ*'yı dirlik olarak verdiğini söylemiştik. Bir adı da *Hısn Ziyad* (Ziyad Kalesi) olan *Harput* da yine *Türkmen* beğlerinden Ç u b u k (yahut Çabık) oğlu M u h a m m e d'in elinde bulunuyordu. 495 (1102) yılında *Hısn Keyfâ* A r t u k B e ğ'in oğullarından eski *Kudüs* valisi S ö k m e n'in, *Mardin*'de eski *Bağdad* vâlisi (Şahne) S ö k m e n'in kardeşi İ l - G a z i'nin eline geçtiği gibi, *Ahlat*, *Erciş*, *Zâtu'l-Cevz* (Âdilcevaz), *Muş*, *Malazgird*, *Bargiri*, *Van* da S ö k m e n e l - K u t b i'nin idaresi altına girmişti. S ö k m e n Selçuklu hânedanından *Azerbaycan* meliki Y a k u t î oğlu K u t b e d d i n İ s m a i l'in *Türk* memlûkleri'nden biri olup, bundan dolayı *el-Kutbî* nisbesi ile anılmıştır. Kendisi, oğlu ve torunu adı geçen kasabaları içine alan *Ahlat* bölgesini idare etmişler ve *Memlûkleri* de kendilerine halef olmuşlardır. Bunlar makalede *Ahlat Şahlar* olarak zikredilecektir.

Bu zamanlarda *Doğu* ve *Güney - Doğu Anadolu* nüfusu çok, bilhassa yiyecek maddeleri bol ve ucuz olan bölgeler idi. *Türkler*'in gelişi bu bölgelerin iktisadî hayatına daha fazla bir canlılık getirmiş, bölgeler her bakımdan mühim gelişmeler göstermiştir. Bunun en mühim delilî, şüphesiz zamanımıza kadar gelmiş olan o bölgelerdeki içtimâî eserlerdir.

Doğu ve *Güney - Doğu Anadolu*, *Selçuklu* İmparatorluğunda en fazla hânedanların zuhur ettiği veya beyliklerin kurulmuş olduğu bölgeler idi. *Selçuklu* İmparatorluğunun hiçbir bölgesinde bu kadar çok sülâlenin bir arada yaşadığı görülmemiştir. Bu keyfiyet mezkûr bölgelerin coğrafî hususiyetlerinden ileri gelmiş olduğu gibi, oraların iktisaden zengin bulunmaları ile de ilgilidir. Bu hânedanlar, umumiyetle, birbirleriyle dostça geçinmişler ve bunu aralarında dünürlük tesis etmek suretiyle sağlamlaştırmışlardır. Bunlar için tehlike, içten yâni kendi aralarından çıkmamış, daima dıştan, komşu büyük devletlerden gelmiştir. Bölgedeki beğlikler ilk önce *Zengîler*'in tehdidi ile karşılaşmışlar ise de asıl tehlike onlara *Eyyubîler*'den ve *Türkiye Selçukluları*'ndan gelmiş ve bunların çoğu bu iki devlet tarafından

¹⁴ Bu ismin aslı bence meçhuldür. Diyarbekir bölgesindeki ilk Artuklular hakkında : Cl. C a h e n, *Le Diyar Bakr au temps des premiers Urtukides*, JA, 1935, CCXXVII, s. 219 - 276.

ortadan kaldırılmıştır. Bu iki bölgeden *Doğu - Anadolu'nun Errân* ve *Âzerbaycan, Güney - Doğu Anadolu'nun* da *Irak* ve *Suriye* ile daha sıkı münasebetleri olmuştur.

1. Beğliğin Kurucusu Saltuk : Yukarıda zikredilen *Kitabü'l-İnbâ'*daki kayıd, beğliğin kurucusunun *Saltuk* olduğunu kesin olarak meydana koymaktadır. *Camii't-tevârih*'teki *Selçuklular* bölümünde söylendiğine göre, *Alp Arslan*, *Malazgird Zaferi*'nden sonra, Bizans İmparatorunun barış şartlarını yerine getirmemesi üzerine, buyruğunda bulunan *Artuk*, *Saltuk* (*سلق*), *Mengüçük*, *Çavuldur*, *Çavlı* ve *Dânişmend* gibi beğlere *Anadolu*'da fetihlerde bulunmalarını emretmiş ve onlara fethettikleri yerlerin kendilerine ve oğullarına ait olacağını söylemiştir¹⁵. Bunun üzerine, *Saltuk Erzurum* şehri ve bölgesini, *Mengüçük Erzincan*, *Kemah*, *Köğonya* (Şarkî Kara - Hisar), *Dânişmend Kayseriyye* (Kayseri), *Sivas*, *Develi*, *Tokat*, *Niksar*, *Amasya*, *Çavuldur Maraş*, *Sarus* (Sarız), *Artuk Beğ Mardin*, *Âmid*, *Mincigird* (?), *Malatya* ve *Harput* şehirlerini zaptetmiştir. *Reşideddin Selçuknâmesi*'ndeki bu sözler sonraki duruma bakılarak söylenmiş gibi görünüyor ise de, adları geçen beğlerden *Artuk* ve *Dânişmend*'in *Anadolu*'da fetih hareketlerinde bulduklarını bildiğimiz gibi, diğerleri için de aynı hükmü verebiliriz.

2. Ebû'l-Kâsım : Adı, kitâbelerde ve *İbnü'l-Esîr*'de verilen kısa nesep zincirinde ailenin başı olarak geçmektedir. Hiçbir kaynaktan onunla ilgili bir habere rastgelmemiştir.

3. Ali : Bu *Saltuklu* beğinin 496'da (1103) *Erzurum* hâkimi bulunduğu ve aynı yılda *Ahlat*'da, *Selçuklu Muhammed Tapar*'ın katına geldiğini evvelce söylemiştik. Kendisi hakkında başka hiçbir bilgiye sahip değiliz.

4. Ziyâ'u'ddin Gazi : *Gazi* bugüne kadar bu adıyla meçhul kalmış bir *Saltuklu* emîridir. *Erzurum*'daki *Kale Câmii* ve *Tepsi Minare*'yi yaptıran *Saltuklu* emîri budur. *Tepsi Minare*'nin üzerin-

¹⁵ *Câmii't-tevârih*, *Zikr-i tarih-i Âli Selçuk*, yayınlayan : Ahmed Ateş, T.T.K., Ankara, 1960, s. 33 - 39.

de bulunan kitâbe en doğru olarak İ. H. K o n y a l ı tarafından okunmuş görünüyor. *Tepsi Minare* kitâbesinin, adı geçen müellif tarafından okunan şekli şudur :

اقبال مولانا ضياء الدين قطب الاسلام نصير الدولة ظهير الملة
شمس ال [.....] والأمرء اينا نج بيغوالب طغرلبك أبا
المظفر غازي بن ابي القاسم¹⁶

Fâtih Kütüphanesi'nde E b û B e k r R e b i' b. A h- med el - A h a v e y n e n - N a c c â r i tarafından yazılmış *Kitabul-hidâye fi't-tıbb* adlı bir eser vardır¹⁷. Bu eserin ilk sahifesinde kimin için istinsah edildiğine dâir bir kayıt görülmektedir ki, aynen şöyledir :

خزانة الأمير الاسفهلار الأجل السيد ضياء الدين قطب الاسلام
نصير الدولة و ظهير الملة فخر الأمة شمس الملوك تاج الامراء اينا نج
بيغوالب طغرل بك أبا المظفر غازي بن ابي القاسم سيف أمير
المؤمنين اطال الله في العز الدائم بقاءه قمع اعداه محقق وآله

Bu temellük kaydı ile *Tepsi Minare*'deki kitâbenin bir yerini tamamlamak mümkündür. Böylece (شمس) kelimesinden sonra (الملوك وتاج) ibaresinin bulunacağı anlaşılıyor. Kitâbede

¹⁶ *Erzurum tarihi*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, sayı : 2, İstanbul, 1960, s. 137.

¹⁷ Nr. 3646, yap : 1 a. Eserin sonundaki istinsah kaydı da şudur (yap : 272 b) :

شد كتاب هداية استاذ ابوبكر ربيع بن احمد المعروف باخوين البخاري
بر دست سرق المعروف بخليفه در شهر دوين در ماه محرم
سال پانصد وده از هجرت ز زامپار از ماه خرداد
ماه الملكي .

E b û'l - K a s ı m'dan sonra okunamıyan yerler var ise de bunlar belki de bizim kayıttaki ibareler ile tamamlanabilir.

Tepsi Minare kitâbesinde İ. H. K o n y a l ı'nın ve diğerlerinin yanıldıkları husus şudur ki, orada geçen kitâbe sahibine ait ünvanların onun ismi sayılmasıdır. Halbuki, *Saltuklular* ile komşu, *Artuklular* gibi, beğliklere ait kitâbelere şöyle bir bakılsa idi bunların devrin başlıca *Türk* hânedanlarınca kullanılmış ünvanlar olduğu görülecekti. Şimdi bu ünvanları kısaca gözden geçirelim :

İnanç Beyğu : *Beygu*, X. yüzyılda *Sir-Derya* boylarında yaşayan *Oğuzlar*'ın kırıllarına ait bir ünvan olarak görülüyor. *Beygu*'nun, *yabgu*'nun bir harf değişmesine uğramış şekli olduğunu sanıyoruz. *Selçuklular* henüz *Buhara* dolaylarında iken (1035 den önce) başlarında bulunan M û s a oğlu Y u s u f, *İnanç Beygu* ünvanını taşıyordu. *Selçuklular Horasan*'a geldiklerinde, Y u s u f'un babası M û s a'nın da *beygu* ünvanını taşıdığını biliyoruz. A l p A r s l a n 458 (1065/66) yılında emîrlerden birini *Mâzenderan*'a tâyin etmişti ki, bu da *İnanç Beygu* ünvanını taşıyordu¹⁸. B e r k Y a r u k devrindeki emîrlerden Â h ı r B e ğ'in de (bu da belki emîr âhûr karşılığı) *İnanç Beygu* ünvanını taşıdığı görülüyor¹⁹. *Anadolu*'ya gelince; yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, *Âmid*'deki *Yinal oğulları*'ndan İ b r a h i m oğlu İ l A l d ı *İnanç Beygu*, *Kutluğ Beğ*; *Artuklular*'dan K a r a A r s l a n oğlu M u h a m m e d ve onun oğlu M a h m u d da *Alp*, *Kutluğ Beğ* ünvanları yanında bu ünvanı da taşımışlardı²⁰. Kitâbede geçen *Tuğrul Beğ*'e gelince bu da bir ünvanıdır.

Gök Türk, *Uygur* ve *Kara Hanlı* gibi, *Orta Asya*'daki *Türk* devletlerinde, hükümdarlık veya başka yüksek mevkilere geçen hânedan mensupları ile kumandan ve devlet adamlarının, elde ettikleri mevkiileri ile mütenasip olarak, ünvanlar aldıklarını ve hattâ onların bu

18 فاقطع ما ذنذران للأمير ايناخ بيغو (Ibnu'l-Esir, X, s. 21).

¹⁹ *Câmiü't-tevârih*, Zikr-i tarih-i âl-i Selçuk, s. 62.

²⁰ A. G a b r i e l, *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Paris, 1940, I, s. 321, 324, 331, 339, 343.

ünvanlar ile anılıp asıl adlarının unutulduğunu biliyoruz. *Gök Türk* kitâbelerinde kağanlar hemen münhasıran ünvanları ile anılmışlar, beğler de hem adları, hem de ünvanları ile zikredilmişlerdir. Meselâ II. *Göktürk* devleti'nin kurucusu İ l t e r i ş K a ğ a n'ın, Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, adı K u t l u ğ idi. Bilge K a ğ a n'ın adı, Çince şekline göre M o - k i - l i e n, K a p a ğ a n'ın M o ç o, *Uygur* hükümdarı T a n r ı d a K u t B u l m u ş, İ l e t m i ş B i l g e K a ğ a n'ın M o - y e n - ç o (Moyunçur veya Bayançur) idi. O ğ u l c a k, S a t u k, M û s a, H â r u n, A h m e d, N a s r gibi *Kara Hanh* şehzadeleri de hükümdar olunca K a d ı r H a n, B u ğ r a H a n, A r s l a n H a n, İ l i ğ H a n gibi ünvanlar almışlardır.

Selçuklular Orta-Doğu ülkelerine gelince, bu geleneği de getirdiler. Böylece *Selçuklu* devleti kurucuları da T u ğ r u l B e ğ, Ç a ğ r ı B e ğ, B e y g u ve Y ı n a l gibi ünvanlar taşıdılar. Gerçekte bunların adları M u h a m m e d (Tuğrul Beğ), D â v u d (Çağrı Beğ) M û s a (Beygu), İ b r a h i m (Yinal) idiler. Hattâ İ b r a h i m'in kardeşi E r t a ş'ın da Yinal ünvanını taşıdığı anlaşılıyor. Bunlara Ç a ğ r ı B e ğ'in oğullarından *Âzerbaycan* meliki Y a k u t 'ın *Alp Sunkur Beğ*, oğlu İ s m a i l'in *İl Arslan* ve yine Ç a ğ r ı B e ğ'in kızı H â t i c e'nin *Arslan Hâtun* ünvanını taşıdıkları ilâve edilebilir²¹. Ç a ğ r ı B e ğ'in kızı H â t i c e'ye *Arslan Hatun* ünvanının verilmesi ise gayet tabii idi. Çünkü, O, *Abbâsî* Halifesi e l - K a i m B i e m r i l l a h ile evlendirilmiş ve bundan dolayı da kendisine bu ünvan verilmişti. Bazı araştırmacılar T u ğ r u l B e ğ ile Ç a ğ r ı B e ğ'in ünvan değil, onların türkçe adları olduğunu ileri sürmüşlerse de, bu görüşe katılmağa imkân göremiyoruz. Çünkü, evvelâ bir kimsenin hem Türk adı, hem de müslüman adı olduğu şeklinde bir gelenek yoktur. Sâniyen *Kara Hanlıklar*'da olduğu gibi, *Selçuklular*'da ve sonra *Harizim Şahlar*'da bir çok hükümdar ve emirin hem türkçe ada hem de türkçe ünvana sahip olduklarını biliyoruz. Bununla ilgili olarak bir iki misal vereyim : *Kirman Selçuklular* devleti'nin kurucusu K a v u r t B e ğ'in

²¹ Tabii bu hususta daha pek çok misaller zikredilebilir.

ünvanı *Kara Arslan Beğ* olduğu gibi²², Melikşah'ın büyük kumandanlarından Üner (?) (انر) ile Gümüş Teğ'in de *Bilge Beğ* ünvanını taşımakta idiler²³.

Saltuklu kitâbesinde *Tuğrul Beğ*'in ünvan olduğunda en küçük bir tereddüde yer vermemek için *Zengîler* devleti kurucusu İ m a d e d d i n Z e n g i'nin, türkçe ünvanları arasında, bu ünvanın da kullanılmış olduğunu söyleyelim. İ m a d e d d i n Z e n g i'nin ünvanları arasında *Tuğrul Beğ*'in kullanıldığını gösteren metin şudur:

الأمير الأسفلسلار الكبير العادل المؤيد المظفر المنصور الأوحده
عماد الدين ركن الإسلام ظهير الأنام قسيم الذولة معين الملة جلال
الامة شرف الملوك عمدة السلاطين قاهر الكفرة والمتردين قانع
المحدين والمشركين زعيم جيوش المسلمين ملك الامراء شمس المعالي
أمير العراق والشام بهلوان جهان الب غازي ايران اينايخ قلع
طغرل بك اتابك أبو سعيد زكي بن آق سنقور نصير أمير المؤمنين²⁴.

Bu izahattan sonra kitâbeyi yazdıranın adının *G a z i* olduğu anlaşılmiş bulunuyor. Esasen İ b n u'l - E z r a k bize, *Mardin-Meyyâfârîkîn* hükümdarı *Artuklular*'dan İ l G a z i oğlu H ü s a m e d d i n T e m ü r T a ş'ın (516 - 547 = 1122 - 1152) *Erzurum* emiri *G a z i*'nin kızı ile evlendiğini ve bu izdivaçtan 520 (1126)'de *Necmeddin Alpı* ve sonra da *Cemaled-*

ولقب او عماد الدولة ونام او قاورد بن داود بن ميكائيل بود. اما²²
نقش طغرای او قره آرسلان بیك بن جغریك می نبشتند

(E f d a l i K i r m a n î, *Bedâiu'l-izmân fî vekayi' Kirman*, Tahran, 1326, s. 3).

²³ Camiu't-tevarih, Zikr-i tarih-i âl-i Selçuk, s. 61, 62; *İbnu'l-Esir*, X, s. 32.

²⁴ *İbnu'l-Kalânîsi*, yayımlayan : F. H. Amedroz, Leyden. 1908, s. 284.

d i n S e v t i (?) adlı oğullarının dünyaya geldiğini bildiriyor²⁵. İ b n u'l - E z r a k'ın, diğer kaynaklar tarafından teyid edilen sözle-
rinden açıkça anlaşılıyor ki, kardeşi S ü l e y m a n'ın 518'de
(1124) ölümü üzerine sahibi bulunduğu *Mardin*'den gelerek, aynı yıl-
da *Meyyâfârikîn*'i de eline geçiren H ü s a m e d d i n T e m ü r
T a ş, öbür kardeşi A y a s'ın dul karısı ile evlenmiş ve sonra da
Erzurum hâkimi G a z i'nin kızı ile izdivaç etmiştir. Bu izdivaçtan
520 (1126) A l p ı adlı oğlu dünyaya gelmiştir. Buna göre *Ar-
tuklu* beği T e m ü r T a ş, *Erzurum* beğinin kızı ile 519 (1125)
veya 520 (1126) yılında evlenmiştir.

Saltuklu G a z i'ye takdim edilmiş olan *Kitab, Errân*'daki *Du-
vin* şehrinde 510 yılı Muharrem ayında (1116 Mayıs-Haziran) istin-
sah edilmiştir²⁶. Bundan G a z i'nin mezkûr tarihte (510 = 1116)
Duvin şehri emiri olduğu hâtıra geliyorsa da bu hususta daha fazla
birşey söylemek mümkün değildir. *Ermeni* müverrihi V a r d a n'a
göre²⁷ G ı z ı l adlı bir *İskit* yani *Türkmen, Lore*'yi aldıktan sonra
Duvin'e savaşla girip şehrin sahibi *Şeddad oğulları*'ndan E b û'n-
N a s r'ı öldürmüştür. E b û'n-N a s r'ın kardeşi M a n u ç e (Mi-
nûçihir) *İran* pâdişahından (yani Selçuklu sultanından) asker alarak

²⁵ H ü s a m e d d i n T e m ü r T a ş 518 (1124)'de *Meyyâfârikîn*'e de hâ-
kim olduktan sonra kardeşi A y a s'ın dul karısı ile evlenmiş ve bundan S a f i y e
"H â t u n doğmuştur ki bu, T e m ü r T a ş'ın ilk çocuğu idi. Bundan sonra şu
cümle geliyor :

وبقي (ای حسام الدین تمرتاش) مدّة وتزوج بالخاتون بنت الأمير
غازي من ارض الروم ووصلت الى ميفرقين واولد منها الأمير الصاحب
بخم الدين البلي في سنة عشرين وخمسة مائة ثم اولد جمال الدين سوتی
في سنة احدى وعشرين وخمسة مائة .

(*Tarih Meyyâfârikîn*, British Museum, or. 5803. yaprak 171 a).

²⁶

در شهر دوین در ماه محرم بسال پانصد و ده از هجرت

(Kitabın son sahifesinde).

²⁷ Türkçe tercümesi Hrant D. Andreasyan, *İstanbul Üniversitesi Tarih Semineri
Dergisi*, İstanbul, 1937, I, s. 190.

G ı z ı l üzerine yürümüş ve onu öldürerek *Duvin*'i *İranlılar*'a (yani Türkler'e) iade etmiştir. V a r d a n'ın *İskit* yâni *Türkmen* emîri olarak zikrettiği G ı z ı l, M i n o r s k y'nin de dediği gibi²⁸, *Siird*, *Tanze*, *Bahmerd* beği K ı z ı l A r s l a n'dan başkası değildir. K ı z ı l A r s l a n, T a p a r ile B e r k Y a r u k arasında 496 (1102 - 1103) yılında *Hoy* önünde yapılan savaşta T a p a r'ın beğleri arasında yer almıştı²⁹. T a p a r'ın barıştan sonra adigeçen *Lore* ve *Duvin*'i bu beğe ikta etmiş olması muhtemeldir. K ı z ı l A r s l a n'ın 1105'de adı geçen şehirleri alması bu husus ile ilgili olacaktır. K ı z ı l A r s l a n 500 (1106/7) yılında, *Diyarbakır* bölgesindeki diğer beğler gibi, *Meyyâfârikîn*'e gelen *Türkiye Selçukluları* hükümdarı K ı l ı ç A r s l a n'a itaat etmişti³⁰. K ı z ı l A r s l a n'ın K ı l ı ç A r s l a n ile Ç a v l ı arasındaki savaşa katılıp katılmadığı bilinmiyor. V a r d a n'ın M i n u ç i h r'in T a p a r'dan aldığı yardım kuvveti ile K ı z ı l A r s l a n'ı hangi tarihte yenip öldürdüğünü söylemediği gibi U r h a y e ç i'de K ı z ı l A r s l a n'ın Sultan tarafından öldürülmüş olduğunu kaydeder³¹. C l. C a h e n, K ı z ı l A r s l a n'ın 1118 yılında *Duvin* önünde öldüğünü söylemektedir ki³², bu hususta hangi kaynağa dayandığını tesbit etmek benim için mümkün olmadı. Şâyet böyle ise, şehrin mezkûr tarihe kadar K ı z ı l A r s l a n'ın elinde bulunması muhtemeldir. Bu takdirde de G a z i'nin *Duvin*'de beğlik yapması veya

²⁸ *Studies in Caucasien history*, Cambridge Oriental Series, N.C., London, 1953, s. 82, haşiyeye 4.

²⁹ *İbnu'l-Esîr*, X, s. 150.

³⁰ *Tarih Meyyâfârik'in*, Kahire, 1959, s. 272.

³¹ V a r d a n, *T ü r k fütuhâtı tarihi*, s. 190, haşiyeye 2.

³² *Le Diyarbakır au temps des premiers Urtuqids*, JA, 1935, s. 234. K ı z ı l A r s l a n ailesinin varlığına A t a b e y İ m a d e d d i n Z e n g i'nin son verdiği anlaşılıyor :

وفي سبع وثلثين وخمسمائة صعد آتابك زنكي الى ديار بكر ودخل
الى ولاية الأمير يعقوب بن اسبع الاحمر فقصد خيزان والمعدن و
ايرون وبطليس وأخذ جميع الولاية وكنت بالموصل في هذه السنة

(İbnu'l-Ezrak, yap. 178 a).

bir ara şehri ülkesine katması pek mümkün olmaz. Şehrin sonra *Bidlis-Erzen* beği Toğ an Arslan'ın eline geçtiği ve oğlu Kurtu'nun da orayı elinde tuttuğunu biliyoruz³³

Saltuklu Gazî'nin *Duvin*'de emîrlik yapıp yapmadığı hususu ne olursa olsun kitapdaki temellük kaydının *Tepsi Minare* kitâbesi ile karşılaştırılması, her ikisinin de aynı şahıs tarafından yazılmış olduğunu gösteriyor.

Müverrih el-Azîmî 526 (1131 - 32) yılı olayları arasında «*Erzen* sahibi Gazî öldü» haberini vermektedir³⁴. Biz *Erzen* sahibi Gazî adlı bir emir tanımadığımız gibi, bu tarihte *Erzen* hâkiminin bundan önceki hâşiyede görüldüğü gibi (nr: 33), Şemsü'd-Devle Toğ an Arslan el-Ahdeb (kanbur) olduğunu biliyoruz³⁵. Bu sebeple buradaki *Erzen*'in (ارن) aslında *Erzen er-Rûm* (ارن الروم), yâni *Erzurum* olması pek muhtemeldir. Tahminimiz doğru ise *Saltuklu* beği Gazî, 526 (1131 - 32) tarihinde ölmüştür.

1117 yılında *Selçuklu* Sultanı Muhammed Tapar öldü. Tapar'ın ölümü ile *Selçuklular*'ın şevketi ve *Türk* imparatorluğunun kudreti kırıldı. Halefi Mahmud zayıf bir şahsiyet idi. Bu sebeple *Bâtınîler* gittikçe kuvvetlendikleri gibi, *Bağdad Abbâsî* halifesi de eski cismanî kudretini kazanmak için harekete geçti. Bunlara ilâve olarak *Gürcüler* dirayetli kırılları Davîd'in idaresinde,

³³ Ibn ul-Ezrak'a göre (yap. 169^b) *Duvin 515 (1121)*'de *Bidlis-Erzen* emîri Şemsü'd-Devle Toğ an Arslan el-Ahdeb (kanbur)in elinde bulunuyordu. Toğ an Arslan 532 (1137) veya 533 (1138)'de ölmüş ve yerine oğlu Kurtu geçmiştir. Bu, Vardan'ın Kuz oğlu Hurl dediği (türkçe tercümsinde yanlış olarak Oğuz, s. 199) emirdir. Minorsky buradaki *kuz* kelimesinin farsça kanbur anlamına geldiğine haklı olarak, işaret eder, (aynı eser, s. 81, haşiyeye 5).

ومات غازي صاحب أرن (La Chronique abrégée d'al-Azîmî,

yayınlayan : Cl. Cahen, JA., 1938, II - III, s. 405).

³⁵ Toğ an Arslan'ın «gazî» lâkabını taşıdığına dâir de bir kayıt yoktur. Artuklu İlgazi ile Danişmen'dli Gazî de başka tarihlerde ölmüşlerdir. Toğ an Arslan'ın ölümü de, 33 nr. lı haşiyede söylendiği gibi 532 veya 533 (1138) tarihinde idi.

Kıpçaklar'ı da yardımcı kuvvet olarak kullanıp, *Türkler*'e karşı hücumla başladılar. Başlıca şehirleri *Berdaa*, *Gence*, *Beylakan*, *Şamkur* olan *Errân* bölgesi ile onun batısındaki, *Ani*, *Kars* ve *Duvin* şehirlerinin bulunduğu bölge, *Melik Şah* devrinde kesin bir şekilde *Türk* İmparatorluğuna katılmış, *Yağlı Sıyan* ve diğer *Türk* beğlerine bu yörelerde dirlikler verilmişti. *Berk Yarı* 486 (1093) yılında, kardeşi *Muhamméd Tapar*'ı melik sıfatı ile *Errân*'a göndermiş, *Gence*'ye gelen *Tapar*, *Errân*'da ve onun batısındaki bölgede hâkimiyetini tesis etmişti. *Berk Yarı* ile *Tapar* arasındaki saltanat mücadelesi esnasında, *Ani*, *Şeddad oğulları*'ndan *Miñçih*'in elinde idi. *Kars*, *Sürmari* (*Sürmeli*), *Duvin* ve diğer şehirler de *Türk* emirlerinin idaresinde bulunuyordu. Bu şehirlerden hangisinin *Antakya* vâlisi *Yağlı Sıyan*'ın oğlu *Muhamméd*'in dirliği olduğunu bilmiyoruz.

Erran ve *Ani* çevresinde daha fetihten itibaren pek kalabalık bir *Türkmen* topluluğu yurd tutmuştu. Bunlar yazı *Ala Gez* ve *Ağrı Dağı* eteklerinde geçirip, *Kür* boylarında kışlıyorlar ve bölgedeki şehir halkı ile ticaret yapıyorlardı.

1089 yılında *Gürcü* tahtına çıkmış olan *David*, *Melik Şah*'ın ölümü üzerine *Selçuklu* hânedanı arasında başlamış olan saltanat mücadeleleri esnasında, her yıl göndermekte olduğu vergiyi kesmiş ve 1110, 1115, 1116 ve 1118 yıllarında olmak üzere *Türkler*'e karşı yaptığı hücumlarda başarılar elde etmiş ve bir çok yerleri, bu arada *Lore* şehrini de ele geçirmişti. Fakat *David* asıl başarılarını *Tapar*'ın ölümünden sonra kazanmaya başladı. Gerçekten *Tapar*'ın halefi *Mahmud*'un zayıf bir şahsiyet oluşu, çocuk yaşta bulunan kardeşi *Errân* meliki *Tuğrul*'un muktedir bir atabeğe sahip bulunmaması, *David*'in başarılarında mühim bir âmil teşkil etmiştir. *David* 1120 ve 1121 yıllarında da *Kür* boylarında kışlayan *Türkmenleri* ağır yenilgilere uğrattı. Bunun üzerine *Türkmenler karalar* giyerek aralarında eskidenberi büyük bir itibar sahibi olan *Artuklu* ailesinin başı *Mardin-Meyyâfârikîn* hükümdarı *İlgazî*'den ve *Gence*'de oturan *Melik Tuğrul*'dan yardım istediler. Bunun üzerine büyük bir ordu toplandı. Bu ordunun başında ismen, 11 yaşında olan *Melik Tuğrul* vardı. Yanında atabeği *Gün Doğdu*, *Artuk* oğlu *İlgazî*, güveyisi *Arab Sadaka* oğlu *Dubeys*, *Bidlis-Erzen* emîri *Toğan Arslan* ve adlarını bilmediğimiz diğer beğler bulunuyordu. Fakat bu

ordu, *Kıpçaklar*'dan mühim bir kuvvetin de askerleri arasında bulunduğunu, *David* tarafından *Tiflis* yakınında ağır bir mağlubiye uğratıldı (514 = 1120). Bu başarı üzerine *David* ertesi yıl *Tiflis*'i fethetti ve bunu *Ani*'nin alınışı takip etti.

Tiflis savaşında *Saltuk oğlu*'nun bulunduğu dâir bir kayıt yok ise de bunun kuvvetle muhtemel olduğunu söyleyebiliriz. Esasen *İl Gazi* bu sefere giderken *Erzurum*'a uğramış, veziri ve kadısı daha ileriye gitmiyerek şehirde kalmışlardı.

David bu zaferden sonra *Türkler*'in elinde bulunan birçok yörelere akınlar yapmış, bu arada *İspir*'e kadar gelerek *Türkmenler*'den rastgeldiğini öldürmüş veya tutsak almış, *Oltu*'yu da yakmıştı. Bu esnada *Minuçih r*'in ölümü üzerine yerine geçen oğlu *Ebu'l-Esvar Gürcü* kiralına karşı elinde tutamayacağını anlıyarak *Ani*'yi 60,000 altın karşılığında *Erzurum* emîrine (adı söylenmiyor) satmağa teşebbüs etmiş ise de, şehirdeki *Ermeni* ileri gelenleri *Gürcü* kiralını çağırışlar, o da mühim bir kuvvetle gelip şehri teslim almış ve *Ebu'l-Esvar* ile oğullarını tutsak edip götürmüştür (1123 veya 1124)³⁶.

1125 yılında kudretli *Gürcü* kiralı *David* ölmüş yerine oğlu *Dimitri* geçmiştir. *Dimitri* babası kadar dirayetli ve savaşçı bir kiral değildi. Bu sebeple *Horasan*'da, Sultan *Sancar*'ın yanında bulunan *Şeddad oğulları*'ndan *Fadlûn* asker topluyarak *Ani*'yi geri almış, *Toğan Arslan*'in elinde bulunan *Duvin*'i de zapt etmişti.

Fakat 524 (1130) yılında *Toğan Arslan*'in oğlu *Kurtu*, *Fadlûn*'i ağır bir şekilde yenerek şehri geri aldığı gibi, ertesi yıl *Gürcü* kumandanlarından *İvane* oğlu *Ebû Leys*'i de aynı âkibete uğratmıştı³⁷.

530 (1135/36) yılında *Erzurum*'da, harâbiyete sebep veren, şiddetli bir yer sarsıntısı olmuştur³⁸.

5. II. İzzeddin Saltuk :

II. İzzeddin *Saltuk*'un hangi tarihte beğliğin başına geçtiği bilinmiyor. *Saltuk*'a ait elde bulunan paraların hepsi

³⁶ Vardan, s. 195.

³⁷ Aynı eser, s. 199, 200.

³⁸ el-Azîmî, s. 410.

maalesef tarihsizdir³⁹. Tarihi kaynaklarda bu *Saltuklu* beğine dâir en eski bilgi 543 (1148/49) yılında başlamaktadır. İbn u'l-Ezrâk mezkûr senede İzzeddin Saltuk'un kızı, Ahlat Şah II. Sökme'nin karısının, yanında *Ahlat Şah* devleti'nin ileri gelenlerinden bazıları olduğu halde, hacc'a gitmek için *Hısn Keyfâ*'ya geldiğini ve zevcinin talebi üzerine, hatunun *Hicaza* gitmiyerek *Ahlat*'a döndüğünü yazıyor⁴⁰. Ancak İbn u'l-Ezrak *Ahlat Şah*'ın karısını niçin geri çağırıldığını söylemiyor.

Elimizde İzzeddin Saltuk'a ait bazı sikkeler vardır. Tarihsiz sikkelerde :

السلطان المعظم مسعود بن محمد
عز الدين سلق بن علي

yazılıdır⁴¹ Bu yazılar İzzeddin Saltuk'un *İran Selçuklu* Sultanı *Tapa*'rın oğullarından Mesud'u metbu tanıdığını göstermektedir.

549 (1154) yılında *Ani* emiri *Fahreddin Şeddad*, İzzeddin Saltuk'un kızını istemiş ise de *Saltuklu* beği kızını *Bidlis-Erzen* Emiri *Toğan Arslan*'lı *Fahruddevle Devlet Şah*'a vermişti. Bundan bir müddet sonra *Fahreddin Şeddad*, İzzeddin Saltuk'a haber gönderip, *Ani*'yi *Gürcüler*'e karşı koruyamayacağını söyleyerek gelip şehri satın almasını ve kendisinin de hizmetinde bulunacağını bildirmişti. Bunun üzerine İzzeddin Saltuk şehri teslim etmek üzere *Ani*'ye geldi ise de *Fahreddin Şeddad*, *Ani*'ye takriben bir günlük mesafede bulunan *Gürcü* kralı *Giorgi*'ye bunu haber verdi. Bunun üzerine *Giorgi* askerini topluyarak sa-

³⁹ *Lane Poole, Catalogue of the Oriental coins in the British Museum, London, 1877, III, s. 112. I. - IV. cildlerin ilâvesi, s. 296. Bu eserden naklen A. Tevhid, Takvim-i meskûkât-ı kadime-i İslâmiye kataloğu, İstanbul, 1321, IV, s. 70-71.*

وصلت الخاتون بنت عز الدين سلق صاحبة اخلاط الى حصن كيفا
طلبت المجاز فانزلها فخر الدين قوا آرسلان واحترم في اكرامها

(İbnu'l-Erzak, yap. 180 b).

⁴¹ Gösterilen yerler.

bahleyin S a l t u k'a hücum edip, pek çok *Türk* öldürdükten sonra, bizzat *Erzurum* beğini, maiyyetinden bir kısmını ve askerinden bir bölüğünü tutsak aldı. Bunu haber alan *Güney-Doğu Anadolu* ve *Suriye* hükümdarları teşebbüse geçerek 100.000 altın karşılığında S a l t u k'un serbest bırakılmasını temin ettiler. Ülkesine dönen S a l t u k para toplayarak maiyyet ve askerlerinden tutsak alınmış olanları kurtardı⁴². İ z z e d d i n S a l t u k'un tutsak almış birçok kaynaklarda akisler yapmıştır. İ b n ü l - E s î r bu hâdiseyi 548 (1153) yılında kayd etmekte ise de⁴³, İ b n H a m d u n⁴⁴ ve *Ani*'li S a m u e l⁴⁵ İ b n u l - E z r a k'ın verdiği 549 (1154) tarihini doğrulamaktadırlar⁴⁶.

556 (1161) yılında *Ani*'nin *Gürcüler* tarafından zapt edilmesi üzerine komşu *Türk* beğleri birleşerek *Gürcüler*'in üzerine yürüdüler. Bunlar başlıca *Ahlat Şah* II. S ö k m e n, İ z z e d d i n S a l t u k, T o ğ a n A r s l a n oğullarından F a h r u d d e v l e D e v l e t Ş a h, *Kars* ve *Sürmari* hâkimleri idiler. *Mardin - Meyyâfârikîn* hükümdarı N e c m e d d i n A l p ı da onlara katılmak üzere *Mardin*'den yola çıkmıştı. Fakat beğler, *Artuklu* hükümdarını beklemeden *Ani*'ye gelip şehri kuşattılar (Şa-
bân = Ağustos 1161). Bunu haber alan *Gürcü* kralı G i o r g i orduşu ile şehri kurtarmağa koştu. Düşman ordusu erişince karşılaşma vukubulacağı sırada İ z z e d d i n S a l t u k, evvelce tutsak iken *Gürcü* kralı ve oğulları ile savaşmıyacağına ve asker göndermiyeceğine dair and içtiğini söyliyerek bir ata binip kaçmış ve bu, *Türk* ordusunun ağır mağlubiyete uğramasına sebep olmuştu. O derece ki *Gürcüler* zengin bir ganimetten başka 9000 esir almışlar, pek çok kimseleri de öldürmüşlerdi. *Ahlat Şah* S ö k m e n ancak 400 atlı ile ülkesine dö-

⁴² İbnü'l-Ezrak, yap. 188 b.

⁴³ XI, s. 85 - 86.

⁴⁴ *Tezkire*, Topkapu Sarayı, III. Ahmed, nr. 2948, yap. 183^b.

⁴⁵ *Collectiom d'historiens Armeniens*, fransızca tercüme M. Brosset, Petersbourg, 1876, II, s. 464 - 465.

⁴⁶ *Gürcü* kaynağında bu olay çok kısa olarak anlatılmıştır (*Histoire de la Géorgie*, I, s. 381 — 2) Minorsky, aynı eser s. 86 - 87.

nebilmiş, hâtunu *Şah Bânuvân*'in⁴⁷ ana bir kardeşi *Bedreddin* de esir edilmişti. Mağlûbiyeti *Malazgird*'e geldiği sırada haber alan *Necmeddin Alpı* müttefiklerini dahi beklemeksizin *Meyyâfârikîn*'e geri dönmüştü. (556 Şaban = 1161 Temmuz-Ağustos). *İbnu'l-Esîr* bu savaşı yalnız *Melik Saltuk* ile *Gürcü* hükümdarı arasında cereyan etmiş gibi anlatır ve tutsak alınan *Saltuk*'un *Ahlat Şah*'ın karısı olan kız kardeşi *Şah Bânuvân* tarafından fidye verilerek kurtarıldığını bildirir⁴⁸. *İbnu'l-Esîr*'in tutsak alındığından bahsettiği *Saltuk*, *İbnu'l-Ezrak*'ın zikrettiği *Bedreddin*'den başkası olamaz⁴⁹. *Urfalı Mateo* s'un eserine zeyl yazan *Papaz Grigor*, *Ahlat Şah*'ın kaynatası «*Adraddin*'i» büyük bir ordu ile *Gürcistan*'a gönderdiğini, bu ordunun *Gürcüler* tarafından, mağlûbiyete uğratıldığını bildirir⁵⁰. En güvenilir kaynağımız *İbnu'l-Ezrak*, *Ahlat Şah*'ın kaynatasının *İzzeddin Saltuk* olduğunu söylediğine göre, *Papaz Grigor*'un bu adla (yani *Adraddin*) *İzzeddin*'i kastetmiş olması daha muhtemeldir. Bu defa esir düşen *Ahlat Şah*'ın karısı *Şah Bânuvân Hâtun*'un ana bir kardeşi *Bedreddin*'in *Saltuklu* hânedanına mensup bulunması kat'i değildir.

İzzeddin Saltuk'un kızları güzellikleri ile ün salmış olmalıdırlar ki, *Türkiye Selçukluları* Sultanı II. *Kılıç Arslan* da *Saltuk*'a güveyi olmak istemiş ve bu, *Saltuk*

⁴⁷ *İbnu'l-Esîr*de (X, s. 125) bu hâtunun adı : شاه بانوار ise de farsçada *banuvar* yahut *banvar* şeklinde bir isim olmadığından bunu, metinde gösterildiği gibi, شاه بانوان olması ihtimali düşünüldü. Bu isim aslında belki de sadece

شاه بانو = Şah Banu idi.

⁴⁸ Gösterilen yer.

⁴⁹ فاسر بدرالدين اخواننا تون صاحبة اخلاط لامها

(*İbnu'l-Ezrak*, yap. 191^b).

⁵⁰ *Urfalı Mateos vekâyinâmesi*, türkçe tercümesi H. D. Andreasyan, T.T.K., Ankara, 1962, s. 329 - 330. *Papaz Grigor*'un *Ahlat Şah*'ın kaynatası ile kaynını birbirine karıştırmış olması muhtemeldir.

İbnu'l-Esîr'in de esir alınan *Bedreddin*'i, *İzzeddin Saltuk* ile karıştırmış olduğu görülüyor.

tarafından kabul edilmişti. Esasen görmüş olduğumuz gibi *Ahlat Şah* II. Sökmen ve *Bidlis-Erzen* hâkimi Toğan Arslan oğlu Kurtu oğlu Fahruddevle Devlet Şah onun güveyileri idiler. Fakat Kılıç Arslan'ın giriştiği bu teşebbüsün siyasî bir izdivaç olduğu muhakkaktır. 560 (1164/5) yılında, Saltuk Beğ kızını zengin çeyizi ile Kılıç Arslan'a göndermiş ise de, *Selçuklu* hükümdarının düşmanlarından Danişmend oğlu Yağlı Basan gelin alayının önünü kesip, Saltuk'un kızını *Kayseri* meliki yeğeni Zünnûn ile evlendirmiş ve onun bu hareketi Kılıç Arslan ile aralarında savaş çıkmasına sebep olmuştu⁵¹. Savaşın sonra gelinin Kılıç Arslan'a gönderilmeyip, Zünnûn'un nikâhı altında kaldığı anlaşılıyor.

Tarihî eserlerde kendisinden en fazla bahsedilen İzzeddin

في هذه السنة كانت الفتنة بين قلعج أرسلان بن مسعود بن قلعج أرسلان⁵¹
صاحب قونية وما يجاورها من بلد الروم بين ياغي بسان بن دانشمند
صاحب ملطية وما يجاورها من بلد الروم وجرى بينهما حرب شديدة و
سببها ان قلعج أرسلان تزوج ابنة الملك صلتك بن علي بن ابي القاسم
فسيرت الزوجة الى قلعج أرسلان مع جهاز كثير لا يعلم قدره و آغار ياغي
صاحب ملطية عليه واخذ العروس وما معها و اراد ان يزوجه با بن اخيه
ذي النون ابن محمد دانشمند فامرها بالردة عن الاسلام فزوجها من
ابن اخيه فجمع قلعج أرسلان عسكروه و سار الى ابن دانشمند فالتقوا
واقْتتلوا فانهم قلعج أرسلان و التجأ الى ملك الروم

(İbnü'l-Esir, XI, s. 142). Ayrıca Süryanî Mihail, *vekâinâme*, türkçe tercümesi H. D. Andreasyan T. T. K., s. 236 (eser henüz basılmamıştır).

Saltuk 563 yılı Receb ayında (Nisan 1168) vefat etmiş ve yerine oğlu Muhammed geçmiştir⁵².

II. Saltuk, tab'asına karşı şefkatli ve âdilâne idaresi ile müverrih Vardan tarafından öğülmektedir. Adı geçen müverrih bu hususta aynen şöyle demektedir : «Şah-ı Ermen (yani Ahlat - Şah) Salduk'u kendisine damad etti ve onunla beraber memleketi sulh ve adâlet içinde yaşatmağa niyet etti. Aynı zamanda Yeldeğüz (İl Deniz) Atabey dahi bu hayırlı fikirleri beslerdi. Bu üç hükümdar Hristiyanları sever ve memleketlerini imar ederlerdi. Bu sebeple ahalinin hürmet ve minnetini kazandılar⁵³».

«Şah-ı Ermen, Salduk'u kendisine damad etti» sözü doğru olmayıp, bilâkis gördüğümüz gibi, Şah-ı Ermen, Salduk'un güveyisi olmuş idi.

İzzeddin Salduk'un ülkesine hangi yörelerin dahil bulunduğu hakkında malûmat yoktur. Bununla beraber *Saltuklu* beğliği ülkesinin *Tercan*'dan başlayıp *Tahir Gedîği*'ne veya daha ileriye kadar uzandığı ve *Erzurum*'dan başka *Bayburd*, *Avnik*, *Micingird*, *İspir*, *Oltu*, şehir, kasaba ve kalelerini içine aldığı söylenebilir⁵⁴. Hat-tâ 1579 yılında *Kars* kalesi ve hisarının yeniden inşası esnasında ele geçen bazı kitâbeler, İzzeddin Salduk'un bir ara *Kars*'i da hâkimiyeti altına almış olduğunu gösteriyor. Bu kitâbelere göre İzzeddin Salduk'un vezini Fîruz, *Kars* kalesini ta-

⁵²
 وفي أول رجب (أى سنة ٥٦٣) وصل الخبر أن عز الدين سلق
 صاحب ارزن الروم تويي وولي ولده الملك محمد موضعه

(İbnu'l-Ezrak, yap. 199^b).

⁵³ s. 201.

⁵⁴ XIII. yüzyıla ait bir eserde, *Erzurum*'dan başka, bölgenin başlıca şehirleri olarak *İspir* (اسپهر) *Bayburd* (بابرت) ve *Dûru'l-Celâl* (?) adı ile de anılan *Kohmaz* (?) in (قخماز) adları geçer. Bu *Kohmaz* neresidir? Diğer taraftan *Dârûl-Celâl*'in *Erzurum*'un lâkabı olduğu bildirilmektedir (A.S. Erzi, Türkiye kütüphanelerinden notlar ve vesikalar, Belleten, XIV, sayı 53, s. 97).

mir ettirmiştir⁵⁵. Fakat bu tarihlerde *Kars* ve *Sürmari* (Sürmeli)'nin başka aileler veya aile tarafından idare edildiğini biliyoruz.

6. Nâsıruddin Muhammed :

Maalesef bu *Saltuklu* beği hakkında da pek az bir bilgiye sahibiz. O kadar ki onun ölüm tarihini bile bilemiyoruz. Nâsıruddin Muhammed'in 585 (1189) tarihli bir sikkesi vardır. Bu sikkeye göre, *Saltuklu* beği *İran Selçuklu* sultanı III. Tuğrul'u ve asıl iktidarı elinde tutan Atabeg İl Deniz oğlu Kızıl Arslan'ı metbu tanımaktadır. Bu sikke aynen şöyledir :

Ön yüzünde : ناصر الدين قزل ارسلان

محمد بن سلق

Nâsıruddin Kızıl Arslan Muhammed bin Saltuk.

Arka yüzünde : السلطان المعظم طغرل بن ارسلان

al-Sultan al-Muazzam Tuğrul bin Arslan⁵⁶.

Buradaki Kızıl Arslan, sanıldığı gibi, Nâsıruddin Muhammed'in ünvanı olmayıp, İl Deniz'in oğlu ve Sultan III. Tuğrul'un atabegi Muzafferiddin Osmân'ın ünvanıdır. Kızıl Arslan epeyce zaman süren bir mücadeleden sonra Tuğrul'u tutup (586 Ramazan = 1190 Kasım) bir kalede hapsederek halife'nin teşviki ile hükümdarlığını ilân etmiş ise de kendisi de bir yıl sonra öldürülmüştü (587 Şev-

⁵⁵F. Kırzıoğlu, *Kars tarihi*, İstanbul, 1953, s. 389. Bu kitâbelerde Saltuk ismi olmayıp, yalnız Melik İzzeddin geçmektedir. Kale tamirine ait olan bu kitâbeler, İzzeddin'in veziri Fîrûz tarafından yazdırılmıştır. Kitâbelerden birinde geçen (aynı eser, s. 389, s. satı) :

فیروز آتای

ibaresindeki (آتای = آتای) ve V. kitâbenin üçüncü satırındaki (بهادر) kelimelerinin kitâbelerin aslında bulunduğundan şüphe etmek yerindedir. Çünkü, bilindiği üzere, bu kelimeler Moğol devrinden itibaren görülür.

⁵⁶La ne Poole, aynı eser, III, s. 114; Ahmet Tevhid, *Takvim-i meskûkât-ı kadîme-i İslâmiyye* katalogu, IV, s. 72.

val = 1191 Ekim/Kasım). Melik M u h a m m e d' de aynı yılda (yani 587 = 1191'de) beğliğin başında değil idi. Zira bu tarihte sözüne inanılır, çağdaş müellif meşhur İ m a d e d d i n-i İ s f a h a n î'ye göre beğliğin başında — M u h a m m e d'in kız kardeşi — M a m a H â t u n bulunuyordu.

Gürcüler'in Erzurum'a yaptıkları ilk ve son hücum da N â s ı r ü d d i n M u h a m m e d zamanında olmuştur. Gürcü vekâyinâmesine göre, Kraliçe T a m a r'ın ikinci kocası D a v i d'in kumandasında şehrin önüne gelen Gürcüler, burada Saltuklu kuvvetleri ile iki gün süren çetin savaşlar yapmışlar ve en sonunda Saltuklu kuvvetlerini şehre çekilmeye mecbur etmişlerdir. Fakat bu husus ne olursa olsun, Gürcüler şehri kuşatmıyarak etraftan yağmaladıkları ganimet ile ülkelerine geri dönmüşlerdir⁵⁷. Bu hâdisenin 1191 den önce (muhtemelen 1183 veya 1184 yılında) olması icap eder. Zira Gürcü vekâyinâmesi Erzurum'da N â s ı r u d d i n ile iki oğlunun bulunduğunu bildirir⁵⁸.

Gürcüler'in Erzurum'a hücum etmeleri belki de 575 (1179/80) tarihlerinde Saltuklu ve Germiyan Türkleri'nin Gürcü topraklarına yaptıkları bir akına⁵⁹ mukabele etmek için yapılmış olabilir. Ertesi yıl Rus menşeli Gürcü kralı Duvin yöresine gelerek yağma ve tahripelerde bulunup, ülkesine zengin bir ganimetle dönmüş olduğu gibi, Gelakun bölgesine kalabalık bir halde yaylaya çıkan meşhur R ü s t e m'in Türkmenler'ine de ağır kayıplar verdirip, onlardan da çok ganimet ve tutsak eline geçirmişti⁶⁰.

Bilindiği üzere, Erzurum'daki Ulu Câmîin N â s ı r u d d i n M u h a m m e d tarafından yaptırıldığı anlaşılıyor. Bu bahse son vermeden önce M u h a m m e d'in oğlu olması muhtemel olan M u z a f f e r i d d i n'in mâcerasını da anlatalım.

Gürcü kaynağına göre⁶¹ İ z z e d d i n S a l t u k'un torunu M u z a f f e r i d d i n kraliçe T a m a r'a âşık olup dinini terke-deceğini bildirerek kalabalık bir maiyyet ve zengin hediyeler ile

⁵⁷ *Histoire de la Géorgie*, I, s, 432 - 433.

⁵⁸ s. 432

⁵⁹ Aynı eser, s. 414.

⁶⁰ Aynı eser, s. 415 -416.

⁶¹ Aynı eser, s. 418 - 419.

Gürcistan'a gelip kraliçe ile evlenmeğe talip olmuştur. *Gürcü* kraliçesi onunla bir müddet aşk hayatı yaşadktan ve yapılan parlak bir düğün ile *Muzafferiddin*'i eski kralardan birinin odalığından doğmuş kızı ile evlendirdikten sonra *Erzurum*'a yolcu etmiştir.

Gürcü vekâyinâmesinde tarih verilmiyor ise de bunun 1180-1190 yılları arasında olduğunu söyleyebiliriz. Aynı vekâyinâmede *İzzeddin Saltuk*'un torunu olduğu bildirilen *Muzafferiddin*, *Muhamməd*'in mi oğludur, yoksa onun yeğeni midir, bu hususta her hangi bir şey söylemek mümkün değildir. Vekâyinâme'de onun *Gürcü* asilzâdeleri tarafından merasimle karşılanıp saray'a götürüldüğü ve *Tamara*'nın meclisinde bütün kraların üstüne oturtulduğu yazılıyor ve onun hükümdar olup, devletinin askerlerinden, ileri gelenlerinden, hoca ve hadımağalarından müteşekkil kalabalık bir maiyyet ile geldiği kaydediliyor⁶². *İslâm* kaynaklarında bu hususta hiçbir şey söylenmiyor. Tahmin etmek mümkün olabilir ki *Muzafferiddin*, *Muhamməd*'in oğullarından biri olup bir yörenin hâkimi idi. Sık sık koca değiştirip aşk hayatı yaşamağa düşkün olan *Tamara* ile evlenmek için Hıristiyan olma şartını kabul edip, maiyyeti askerleri ve hazinesi ile *Gürcistan*'a gelmiş ve güzel *Tamara* ile bir müddet aşk hayatı yaşamış, fakat âdeti üzerine *Sattuklu* beğinden de çabuk bıkan kraliçe onu ailesine mensup bir kız ile evlendirip hediyeler ile *Erzurum*'a geri göndermiştir. Vekâyinâme'de onun dinini değiştirmesine babasının razı olmadığı bildiriliyor. *Muzafferiddin* hakkında başka hiçbir bilgiye sahip değiliz. Daha sonra *Saltuklular*'a halef olan *Erzurum* hâkimi *Selçuklular*'dan *Muğisüddin Tuğrul Şah*'ın oğlunun babasının teşviki ile anası gibi muhtelif erkekler ile aşk hayatı yaşamaktan çok hoşlanan *Gürcü* kraliçesi *Rusudan* ile evlenmeğe muvaffak olduğunu biliyoruz. Bütün bunlar o devirdeki manevî düşkünlüğün bir neticesi idi ki, *Moğollar*'ın *Orta - Doğu*'da hayret edilecek derecede başarı kazanmalarının, şüphesiz başlıca sebeplerinden biri de budur.

7. Mama Hâtun :

Saltuk'un kızı ve *Muhamməd*'in kardeşi olan *Mama Hâtun*'un, yeğenleri dururken nasıl olup da beğliğin başına geçti-

⁶² Gösterilen yer.

ğini izah etmek mümkün olmuyor. Çağdaş ve verdiği bilgilere güvenilir müellif İ m a d e d d i n - i İ s f a h a n î'ye göre S a l t u k'un kızı M a m a H â t u n 587 (1191) yılında *Erzurum* melikesi bulunmakta idi. Bu yılda *Mısır* ve *Suriye* hükümdarı S e l â h a d d i n-i E y y u b î'nin yeğeni *Meıyyâfârikîn* hâkimi T a k i y ü d d i n Ö m e r, *Ahlat Şah* B e ğ T e m ü r'e ait olan *Malazgird kalesini* kuşattığı esnada *Erzurum* melikesi S a l t u k kızı M a m a H â t u n da *Eyyubî* melikine yardım etmek için askeri ile gelmişti. T a k i y ü d d i n Ö m e r, şehri muhasara etmekle mesgul iken vefat etti (19 Ramazan = 10 Ekim)⁶³. M a m a H â t u n 10 yıl sonra da, yani 597 (1200/01) de hayatta olup yine *Erzurum* melikesi idi. M a m a H â t u n mezkûr yılda *Suriye* ve *Mısır* hükümdarı el - Â d i l'e ülkesini idare edebilecek büyük bir adam veya tanınmış bir kimse ile evlenmek istediğini bildirerek bu hususta tavassutta bulunmasını rica etmişti.

el - Melik el - Â d i l, ağabeyisi S e l â h a d d i n'in torunu el - Melik M a n s u r N â s ır ü d d i n M u h a m m e d'i *Kahire*'de hal'ederek saltanatı ele geçirdiği için bu hareketini tenkid eden ve itaatsizlik gösteren emirlerden *Nabhus* vâlisi F â r i s ü d d i n

ثم راح (ای تقي الدين عمر بن شاهنشاه) الى ميلاو زکرد و ناز لها⁶⁴
 بالتضييق و قائلها بالمنجنيق و حشد اليها الامداد و اوري فيها من عزائم
 الزناد و جاءته عساكر ارز الروم منجدة من جده موجدة لما لها من موجد
 تقدم الملكة ماما خاتون بنت سلق كائنها في الاهبة و الابهة من
 ملوك سلجوق و وفد الى تقي الدين الجنود و افقته السعود و خافته في
 غاباتها الاسود و غريت به العقول و علقته به العقود

(*Kitabu'l-fethi'l-kussi*, yay. C. De Landberg, Leyden 1888, s. 405). «Sonra (Takiyüddin Ömer b. Şehinşah) *Malazgird'e* yürüdü. (oraya vararak) çok sıkı bir şekilde kuşatıp mancınıklar kullanarak savaştı; askerlerini orada toplayıp, gayret gösterip ateşler (püskürdü) yağdırdı. *Erzurum* askeri *Selçuklu sultanları* gibi azâmet ve ihtişamlı olan S a l d u k'un kızı Melike M a m a H â t u n'un kumandasında ona yardıma geldi. Ordular T a k i y ü d d i n'e geldiler. Talih Yıldızları ona muvafakat edip, ormandaki arslanları ürküttü. Akıllar dona kalıp gerdanlıklar takıldı.»

Meymun el-Kasrî'ye *Erzurum*'a gidip Mama Hâtun ile evlenmesini tavsiye etti⁶⁴. Fârisüddin Meymun yoldaşları olan *Selâhiyye* emirlerinin (yani Selâhaddin-i Eyyubî'ye mensup çoğu *Türk* menseli olan emîrlerin) el-Âdi'l'e karşı kendisi ile birleşmediklerini görünce, Mama Hâtun ile ilgilenmiş, fakat onun tutuklanıp göz altında bulunduğunu öğrenmişti⁶⁵. Tahmin etmek belki mümkün olabilir ki, yapılan bir hareket ile aynı yılda (yani 597'de = 1200/01) Mama Hâtun beğliğin başından alınarak göz altında tutulmuş ve yerine Muhamméd'in oğlu Melik Şah geçmiştir. Mama Hâtun'un *Eyyubî* el-Âdi'l'den ülkesini idare etmek üzere mevki sahibi bir emîr istemesi, ihtimal böyle bir tehlikeyi önlemek ile ilgili idi. Bu *Saltuklu* melfesinin *Tercan*'da bir kervansaray ve kendisi için de bir türbe yaptırdığını biliyoruz.

8. Melik Şah :

Melik Şah'ın beğliği fazla sürmemiştir. Filhakika, *Doğu* ve *Güney - Doğu Anadolu*'daki beğliklerin istiklâlleri ve varlıkları bilhassa XII. asrın ikinci yarısının ortalarından itibaren *Türkiye Sel-*

فاجاب الملك العادل: بانى لم ادخل في هذا الامر حتى علمت
ما يلزم من الضرر ان لم ادخل فيه، والجماعة راضون بي فاذا كرهت
مجاورتي فصر الى اردن الروم وتزوج بصاحبها ماما خاتون فانها
طلبت منى رجلا كبيرا تتزوج به، ويقوم بتدبير ملكها

(İbn Vâsıl, Muferricu'l-Kurûb, yayımlayan: C. Şeyyal, Kahire, 1967, III, s. 118).

فلمّا سمع ميمون جوابهم انفذ الى اردن الروم فكشفوا له حال المرأة
المذكورة فوجدها محصورة محكوماً عليها

(İbn Vâsıl, gösterilen yer). «Meymun onların (yoldaşları olan emîrlerin düşüncelerini anlayınca *Erzenü'r-Rum*'a adamlar gönderdi. Bunlar adigeçen kadının (yani Mama Hâtun) durumunu öğrenip, onun tutuklanmış olduğunu gördüler.»

çukluları ile *Eyyubîler* tarafından ciddî bir şekilde tehdid edilmeğe başlamıştı. *İran Selçukluları* devleti'nin son derecede zayıf bir duruma düşmesi ve nihayet ortadan kalkması, bu beğlikleri mukadderatları ile başbaşa bırakmıştı. Yukarıda adları geçen iki devlet, yani *Türkiye Selçukluları* ile *Eyyubîler* rakip devletler olarak bu beğliklere hâkimiyetlerini kabul ettirmek veya ülkelerini ele geçirmek için adetâ birbirleriyle yarış halinde idiler. Filhakika, *Selçuklular Dânişmendîleri*'i ortadan kaldırdıktan sonra (1172), *Erzincan, Kemah, Kögonya* (Şebn Karahisar), *Divriği*'nin hâkimleri olan *Mengüçüklüler* ile *Artuklular*'ın *Harput* kolunu tâbiyetleri altına almışlardı. *Eyyubîler*'e gelince, *Selâhaddin-i Eyyubî* 579 (1183) yılında *Âmid*'de *Yınal Oğulları*'nın hâkimiyetine son vererek şehri kendisine tâbi olmak şartı ile *Hısn Keyfa* beği *Artuklu Nuraddin Muhammad*'e vermişti. Fakat aynı hükümdarın 581 (1185)'de *Artuklular*'ın elindeki *Meyyâfârikîn*'i alıp burayı doğrudan doğruya kendi ülkesine katması, bu beğliklerin tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu tarihten itibaren *Harput* kolu müstesna olmak üzere, *Artuklular Eyyubîler*'in tâbiyeti altına girdikleri gibi, sıra bölgenin en kuvvetli devleti olan *Ahlat Şahları*'na gelmişti. Gerçekten dirayetli bir şahsiyet olan II. *Sökme*'nin ölümünden (1183) sonra *Seyfeddin Beğ Temür* zamanında *Selâhaddin*'in yeğeni *Meyyâfârikîn* hâkimi *Takiyüddin Ömer* *Ahlat Şahlar* ülkesini ele geçirmek için harekete geçmiş ve yukarıda da anlatıldığı gibi, 587 (1191)'de *Malazgird*'i kuşattığı esnada ölmüştü. *Erzurum* melikesi *Mama Hattun*'un *Takiyüddin Ömer*'in *Malazgird*'i kuşattığı esnada askeri ile ona yardım ettiğinden yine yukarıda bahsedilmişti. *Mama Hattun*'ün *Eyyubî* melikine yardım etmesi, *Ahlat Şah* ile aralarının açık bulunması ile ilgili olsa gerektir. Fakat II. *Kılıç Arslan*'ın oğullarından *Rukneddin Süleyman Şah* *Ankara* müstesna olmak üzere kardeşlerinin ülkelerini ellerinden alarak veya onları tâbi kılarak parçalanmış olan *Selçuklu* ülkesini yeneden siyasî birliğe kavuşturmuştu. *Mengüçük oğulları* ve *Harput Ar-*

tukları da eskisi gibi *Selçuklu devleti*'ni metbu tanıyordu. Süleyman Şah *Gürcistan*'a karşı bir sefer açmak için hazırlanmağa başladı. Bu maksatla savaşçılıkları ve kalabalık sayıları ile şöhretleri uzak-yakın her yere yayılmış olan *Bizans* sınırlarındaki *Türkler*'den (Uç Türkmeni) çok sayıda asker orduya alındı. Süleyman Şah gibi kudretli bir devletin başında bulunan cesur ve faal bir hükümdar için böyle bir seferin yapılması kaçınılmaz bir vazife idi. Filhakika *Gürcüler* XII. yüzyılın sonlarına doğru her iki istikâmette, yani hem *Doğu - Anadolu* ve hem de *Âzerbaycan* cihetinde sık sık akınlarda bulunmağa ve bu akınlarını gittikçe sıklaştırmağa, genişletmeğe başlamışlardı. Çünkü, karşılarında bu akınları önleyecek bir kuvvet kalmamıştı. İldeniz ve oğullarının ölümü ve *İran Selçuklu* devletinin ortadan kalkması (1194) ile *İran* karışıklıklar içine düşmüş olduğu gibi, II. Sökme'nin ölümünden sonra da *Ahlat Şahlar* devleti eski kudretini devam ettirememişti. *Meyyâfârikîn* yöresini ellerine geçirmiş olan *Eyyubîler* de *Gürcüler*'e karşı birşey yapamıyorlardı. Süleyman Şah, *Gürcüler*'i mağlûp etmek suretiyle onların akınlarına son vereceği gibi, bu başarısı ile *Doğu - Anadolu*'yu *Selçuklu* hâkimiyeti altına sokacak, *Türkiye* için ticaret, kültür ve göçler bakımından hayati ehemmiyeti haiz denilebilecek olan *Âzerbaycan* ve *Errân* yolu da eskisi gibi emniyetli bir şekilde işleyecek idi. Bunlara ilâve olarak rakib büyük devlet *Eyyubîler*'in *Doğu Anadolu*'ya hâkim olma emelleri de önlenmiş bulunacaktı.

Süleyman Şah 598 yılı baharı içinde (1202) *Konya*'dan hareket etti; *Erzincan*'a geldiğinde eniştesi Mengüçük oğlu *Fahreddin Behram Şah* askeri ile kendisine katıldı; *Erzurum*'a yaklaştığında *Saltuk oğlu Melik Şah* gerektiği şekilde kendisini istikbal etti ise de (2 Şevval 598, Salı = 25 Mayıs, 1202), *Selçuklu* hükümdarı *Saltuklu* beğini tutturup hapsedtirdi ve bütün ülkesini elinden alıp, refaketinde bulunan kardeşi *Elbistan*

meliki Muğisüddin Tuğrul Şah'a verdi⁶⁶. İbn Bîbî *Saltuklu* beğinin adını Alâeddin olarak yazar ise de⁶⁷, tabii bunu kabul etmeğe imkân yoktur. Yine aynı müellifin, *Saltuklu* oğlunun karşılığında ağır davrandığı için ülkesinin elinden alındığına dâir ifadesinin⁶⁸ Rükneddin Süleyman Şah'ın bu hareketini mazur göstermek için söylendiği muhakkaktır. Eski müelliflerin de belirttikleri üzere⁶⁹, bu eski hânedanın tarihi bu suretle

فرمانی دیگر پیشتر هم درین معنی نزد ملک علاء الدین سلطقی که
صاحب آرزین الروم بود نافذ فرمود بسمع سلطان رسانید ندکه در
احتشاد اجناد و انفاذ حکم فرمان راه تعلل سپرد، از آن قبل غبار
وحشت بر حواشی خاطر شاهنشاهی نشست بعزل او فرمان داد
و آن مملکت را از بقاع و قلاع و بلاد و اصقاع بکلی از و فروگشود و مفااتیح
آنرا جبراً و قهراً از و بستند و بمغیث الدین طغرلشاه داد و زمام احکام
و نقض و ابرام آنرا در قبضه شهر یاری او نهاد

(İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, yay: N. Lugal, A. Erzi, İlähiyat Fakültesi yayınlarından, Ankara, 1957, s. 105-106.)

⁶⁷ Gösterilen yer.

⁶⁸ Gösterilen yer.

في هذه السنة (٥٨٧) في شهر رمضان ملك ركن الدين ابن قلیج
ارسلان مدينة ماطية وكانت لآخيه معز الدين قیصرشاه فسار اليه
وحصره اياماً وملكها وسار منها الى آرزین الروم وكانت لولد الملك بن
محمد بن صلیق وهم بيت قد ملكوا آرزین الروم مدة طويلة فلما سار اليها
وقاربها خرج صاحبها اليه ثقة به ليقرر معه الصلح على قاعدة يؤثرها
ركن الدين فقبض عليه واعتقله عنده واخذ البلد وكان هذا آخر أهل
بيته ملكوا قبارك الله الحى القيوم الذى لا يزول ملكه أبداً سرمداً .

son bulmuş oldu. Yoluna devam eden Süleyman Şah Erzurum'un doğusundaki *Micingird* ovasında⁷⁰ *Gürcüler*'in kendisini beklemekte olduklarını gördü. *Gürcüler* o kadar cür'etkâr idiler ve kendilerine o kadar güveniyorlardı ki, *Selçuklular*'ı *Gürcistan*'da bile karşılamağa lüzum hissetmemişlerdi. Burada Zilkade ayının başlarında (Temmuz) şiddetli bir savaş vukubuldu ve *Gürcüler*'in parlak bir zaferi ile neticelendi. *Türk* ordusu ne eski millî savaş tabiyesini uygulayabilmiş, ne de göğüs göğüse başarılı bir çarpışma yapabilmiştir. Süleyman Şah'ın kendi kavimdaşlarına karşı gösterdiği hiddet ve şiddet *Gürcüler* karşısında hiçbir işe yaramadı. *Gürcüler* zengin bir ganimet ele geçirdikleri gibi, epeyce de tutsak almışlardı ki, bunlar arasında Süleyman Şah'ın eniştesi *Mengüçük* oğlu *Fahreddin Behram Şah* da vardı. *Gürcüler* *Behram Şah*'ı bir at nalı fiyatına serbest bıraktılar⁷¹.

«Bu yılın Ramazan ayında Kılıç Arslan oğlu Rükneddin Süleyman *Malatya* şehrini aldı. Burası kardeşi *Kayser Şah*'ın elinde idi. Rükneddin buraya yürüyüp günlerce kuşattıktan sonra zaptetti. Oradan *Erzenü'r-Rum*'a yürüdü ki, burası *Saltuk* oğlu *Muhammed*'in oğlunun elinde idi. Bunlar eski bir hânedan olup, uzun bir müddetdenberi *Erzenü'r-Rum*'u ellerinde bulunduruyorlardı. Rükneddin oraya yürüyüp yaklaştığında, barış yapacağına inanarak şehrin hâkimi onu istikbal etti. Fakat *Rükneddin* onu yakalayıp hâpsetti ve ülkesini aldı. Bu şahıs hânedanın meliklik yapan son ferdi idi. Hâkimiyeti ebediyen zeval bulmayan zâtı ile kaim olan Allâh tebareke ve teâlâ hazretleridir. (İbnu'l-Esir, XI, s. 79). *İbnu'l-Esir*'den naklen *Ebu'l-Ferrec*, *Tarih*, türkçe tercümesi Ö. R. Doğrul, T. T. K., Ankara, 1945, s. 474. Her iki müellif de Süleyman Şah'ın *Erzurum* seferini 597 (1201) yılında vukubulmuş gibi gösterirler ki, doğru değildir.

⁷⁰ Yâkuta göre (*Mu'cemu'l-büldân*, yayımlayan : F. Wüstenfeld, Leipzig, 366, I. s. 408) savaş *Avnik* ovasında vukubulmuştur :

اونيك؛ قلعة حصينة في كورة باسين من ارض رزن الروم عندها
كانت الوقعة التي كسرها ركن الدين قلیج آرسلان .

⁷¹ *Histoire de la Géorgie*, I, s. 456 - 463. İslâm kaynaklarından *Gürcüler*'in bu başarılarının bir akis yapmaması dikkate şâyandır. *Rükneddin Süleyman Şah* ve bu olay hakkında : O. Turan, *Süleyman Şah* maddesi, I. A., Cüz 112, s. 219-231.

Mamafih bu zaferin *Erzurum* bölgesinin mukadderatı üzerinde kayda değer bir tesiri görülmedi ve Muğisüddin Tuğrul Şah *Erzurum* meliki olarak kaldı. Bundan tahmin etmek mümkün olabilir ki, Süleyman Şah'ın bu mağlûbiyetinden faydalanarak beğliğin tekrar başına geçecek kabiliyete sahip *Saltuklu* hânedanından bir kimse bulunmamakta idi.

Pasin Ovası'ndaki Aşağı *Micingird* köyünde bir evin duvarında bulunan kitâbe köyün yanındaki tarihi *Micingird* kalesinden getirilmiştir. Kötü bir yazı ile yazılmış olan *Micingird* kitâbesinin birinci parçasında ancak bazı ibareler okunmaktadır. Kitâbenin ikinci parçası daha mühimdir. Yalnız bu ikinci parçanın ilk satırlarının son kelimelerini ihtiva eden kısımları da kırıktır. Bu kitâbenin fotoğrafları A. Ş. Beygü⁷², metni de F. Kırzioğlu⁷³ ve İ. H. Konyalı⁷⁴ tarafından neşredilmiştir. Kitâbenin İ. H. Konyalı tarafından neşredilen metni şudur :

- 1 - الخوارج والمتمردين قاز [الالكفرة والمشركين]
- 2 - على المظالمين [فخر الغزاة ظهير الدين ...]
- 3 - المالك ملك الروم والارمن [و] ديار بكر وبيعة [شهو :
- 4 - الحاج والحرمين أبو منصور ارغين بساة [yahut شاه] بن محمد
- 5 - ابن سلق بن علي بن ابي القسيم عز نصره [في شهر] ببيع الاول
[سنة ثلثين و] ستمائة هجرية

Bu okunuşa göre kale duvarı veya burcu kendisini «*harici ve isyancıların kökünü kesen, kâfirler ve müşrikler ile savaşan... mazlumları koruyan, gâzilerin övüncü, dinin arkası, Rum, Ermen, Diyar Bekir ve Diyar Rebia ülkelerinin sahibi...*» Ebî'l - Kasım oğlu Ali oğlu Salduk oğlu Muhammed oğlu Ebû Mansur Argın Basat —(yahut şah)— yardımı aziz ol-

⁷² *Erzurum, tarihi, Anutları, Kitâbeleri*, İstanbul, 1936, s. 38.

⁷³ Aynı eser, s. 392.

⁷⁴ Aynı eser, s. 495. Kitâbenin diğer bir fotoğrafı aynı kitabın 511 inci sahifesindedir.

sun—» tarafından hicretin altıyüz otuz yılı Rebiyülâhırında yaptırılmıştır.

Yukarıda işaret edildiği üzere, kitâbenin yazısı fena olduğu gibi, nesredilen fotoğraflar da matluba muvafık bir şekilde çekilmemiştir. Bu sebeple kitâbenin doğru okunmuş olmasından şüphe edilebilir. Bilhassa A r g ı n B a s a t (veya Şah) ismi ile kitâbenin tarihi hususlarında İ. H. K o n y a l ı'yı tasdike cesaret edemiyorum.

Bir defa Argın (ا ر غ ین) kelimesinde (ر) okunan harf' (ن) şeklinde olup, kendisinden önce (ب) (ی) (ت) olması gereken bir harf var gibi görünmektedir. Diğer taraftan o zamanlarda bu isim her yerde mutlak surette (ا ر غ ون) olarak yazılmaktadır. İ. H. K o n y a l ı'nın metnindeki

[سنة ثلثين وستمائة هجرية]

tarihini fotoğrafta okuyamadım⁷⁵. Esasen bunun doğruluğundan şüphe etmek, sanırım yerindedir. Çünkü, bu devirde *Erzurum* bölgesi *Selçuklu* hükümdarı Â l â ü d d i n K e y k u b a d'ın eline geçmiş bulunuyordu. *Saltuk oğlu*'nun bu yılda P a s i n bölgesinde beğlik yaptığına ihtimal verilse bile onun *Selçuklu* hükümdarını metbu tanımış olduğu muhakkaktır. Halbuki kitâbede bununla ilgili bir ifade yoktur. Bu mülâhazaya binaen E b û M a n s u r'un kitâbesinin VI (XII.) yüzyılın ikinci yarısına ait olması bizce daha muhtemeldir.

Bidlis hâkimi Ş e r e f H a n, *Çemişkezek* bölgesinin emirlerinden bahsederken, bunların kendilerini *Abbas oğulları* soyundan saydıklarını, onların büyüklerinden bazılarının rivayetlerine göre de *Selçuklular*'ın kollarından K â s ı m o ğ l u A l i o ğ l u E m i r

⁷⁵ İ. H. K o n y a l ı, eserinin başka bir yerinde (s. 26) yeniden metnini verdiği kitâbenin tarihini ثمن وثلاثين وستمائة (638) şeklinde okunmuştur.

Kitâbenin diğer yerlerinde bazı kelimelerin doğru okunduğundan ve aşınmış yerlerin de isabetli bir şekilde doldurulduğundan şüphe etmekteyim.

S a l i k (Saltuk)'dan geldiklerini kaydettikten sonra bunun mümkün olduğunu söylüyor. Ş e r e f H a n'ın *Saltuklular*'a dâir verdiği bilgi aynen şöyledir :

نسب حکام چشمکزن بزعم ایشان بملکیش نام شخصی از اولاد خلفای بنی عباس میرسد. و بروایت بعضی از اکابر آنست که امیر سلیق بن علی بن قاسم که از فروع سلاطین سلاجقه است و در زمان سلطنت آلب (؟) ارسلان سلجوقی صاحب رزن الروم و توابع بود تا در شهر سنه ست و خمسين و خمسماية در میانہ او و حکام گرجستان قال صعب دست داده (با) معارف لشکرش در دست گرجیان گرفتار شد. اما چون خواهرش منکوحه شاه ارمن بود تحف و هدایا بگرجستان فرستاده او را از قید حبس خلاص کرد. و بعد از فوت او حکومت به پسرش ملک محمد قرار گرفت بعد از ارتحال ملک محمد ازین دار فامارت بجا قدش انتقال یافت و بعد از فوت جاقدهش ملک شاه بن محمد بر سر حکومت نشست و او را در خروج و دعوی سلطنت کرده عاقبت در شهر سنه ثمان و تسعين و خمسماية در دست سلیمان بن قلیج ارسلان سلجوقی گرفتار گشته بقتل رسید. و از آن تاریخ آذرن الروم بتصرف سلاجقه روم درآمد یحتمل که حکام چشمکزن از اولاد آن ملک شاه باشند که ملک شاه بکثرت استعمال طایفه اکراد بملکیش تحریف یافته باشد. و اسمی حکام چشمکزن نیز دلالت بر آن میکند که از بنایر و نتایج طائفه انزال باشند که اسمی ایشان اصلا مناسبت با اسم اعراب و اکراد ندارد.

«*Çemişkezek* hâkimlerinin sandıklarına göre, onların nesli *Abbasî* halifelerinin oğullarından *Melikîş* adlı bir şahsa ulaşır. Onların büyüklerinden bazılarının rivayetine göre de onlar *Selçuklular*'a mensup bulunan *Kasım* oğlu *Ali* oğlu *Emir Salık* (*Saltuk*) dan gelmektedir. Bu emir (yani *Saltuk*) *Selçuklu Alp Arslan* devrinde *Erzurum* ve yörelerinin sahibi olup 556 (1161) yılına kadar onunla *Gürcistan* hâkimleri arasında çetin bir savaş oldu ve aynı yılda askerinin kumandanları ile *Gürcüler*'e tutsak düştü. Lâkin *Ermen Şah*'ın karısı olan kızkardeşi *Gürcistan*'a değerli nesnelere ve armağanlar gönderip onu tutsaklıktan kurtardı. (*Saltuk*'un) ölümünden sonra oğlu *Melik Muhammed* beğ oldu. *Melik Muhammed*'in yokluk ülkesinden geçmesi üzerine beğlik *Çakdaş*'a geçti. *Çakdaş*'ın⁷⁶ ölümünden sonra da, *Melik Muhammed* oğlu *Melik Şah* beğlik tahtına oturdu. *Melik Şah* başına buyruk hareket edip istiklâl davası güttüğünden 598 yılında (1201/02) *Selçuklu Kılıç Arslan* oğlu *Süleyman* tarafından yakalanarak öldürüldü. Bu tarihten itibaren *Erzenu'r - Rûm Anadolu Selçukluları*'nın hâkimiyeti altına girdi. *Çemişkezek* hâkimlerinin adı geçen *Melik Şah*'ın soyundan olmaları muhtemeldir. *Melik Şah Kürdler* arasında çokça kullanılarak *Melikîş* şekline girmiş olabilir. *Çemişkezek* hâkimlerinin adları da onların *Türk* kavminin torunları ve soyundan olduklarını gösterir. Zirâ onların adlarının *Arablar*'ın ve *Kürdler*inki ile asla alâkası yoktur⁷⁷».

Şeref Ha'nın Saltuklular'a dair verdiği bilgi, *Gaffârî'nin* eserinden alınmıştır. Burada *Gaffârî'nin Saltuklular* hakkında yazdıklarını aynen nakletmek faydasız olmayacaktır :

کلمة سیوم سلیقینه (سلیقینه)

امیر سلیق (سلیق) بن ابوالقاسم بموجب تفویضی الب اسلان
صاحب اذن الروم و توابع بود در شهر سنه ست و خمسين

⁷⁶ Basmaya esas olan diğer iki yazmada : بحقیقش dir ki doğrusu da

bu olsa gerekir. Çünkü *Şerefnâme*'nin kaynağı olan *Cihan'ârâ*'da böyle bir isim olmadığı gibi, diğer kaynaklarda da yoktur. Bu sebeple بحقیقش ile *Saltuk* ve torunu *Melik Şah* kastedilmektedir.

⁷⁷ *Şerefnâme*, Kahire, 1930, s. 214 - 215.

وخمسمائه (۵۵۶) میانه او و گرجیان قتالی صعب دست داده او و معارف لشکرش گرفتار شدند و چون خواهرش شاه بانوان زوجه سلیمان بن ابراهیم بن سلیمان صاحب اخلاط معروف بشاه ارمن از آن واقف شده هدیه چند جهت ملک گرج فرستاد او را خلاص ساخت (۲) آخر حکومت آن الکا از و منتقل به پسرش ملک محمد و پس از وی متعلق به حافش (حفیدش؟) ملکشاه بن ملک گشته آخر کن الدین سلیمان بن قلج آرسلان سلجوقی تسخیر آنجا کرده در روز سه شنبه دوم شوال سنه ثمان و تسعین و خمسمائه (۵۵۸) ملکشاه پیش او آمده گرفتار گردید و احدی از ایشان دیگر روی حکومت ندید.

«E b û'l - K a s ı m o ğ l u A l i o ğ l u E m i r S a l ı k (Saltuk) A l p A r s l a n'ın tefvizi üzerine *Erzenû'r-Rûm* ve yörelerinin sahibi idi. 556 yılı aylarından birinde onunla *Gürcüler* arasında çetin bir savaş vukubularak kendisi ve askerinin kumandanları esir düştüler. Kız kardeşi Ş a h B â n û v a n *Erman Şah* olarak tanınan S ü l e y m a n (Sökmen) o ğ l u İ b r a h i m o ğ l u S ü l e y m a n⁷⁸ (Sökmen)ın zevcesi olduğundan *Gürcü* kiralına bazı hediyeler göndererek onu kurtardı. Sonunda o ülkenin beğliği o ğ l u M e l i k M u h a m m e d'e, ondan sonra da torunu(?) M e l i k M u h a m m e d o ğ l u M e l i k Ş a h'a intikal etti. Neticede *Selçuklu* K ı l ı ç A r s l a n o ğ l u R ü k n e d d i n bu ülkeyi fethederek, 598 yılı Şevval'inin ikinci Salı günü huzuruna gelen M e l i k Ş a h'ı yakaladı. Bundan sonra onlardan bir başkası beğlik yapmadı⁷⁹.»

⁷⁸ Metinde geçen (سلیق) ın (سلتق) ve سلیمان isimlerinin de سکمان olacağı aşikârdır.

⁷⁹ *Cihan-ârâ*, Tahran, 1334 s., s. 134.

Az yukarıda söylendiği gibi, Ş e r e f H a n *Saltuklular*'a ait bilgiyi G a f f â r î'den almıştır. G a f f â r î'nin de bu bilgiyi nereden aldığı üzerinde makalenin başında bilgi verilmişti.

Gemişkezek ve *Dersim* (Tunç Eli) hâkimlerinin *Saltuklular*'dan M e l i k Ş a h'ın neslinden geldikleri rivayeti dikkate değer olup, bunun bir gerçeği ifade etmesi muhtemeldir. Çünkü *Saltuklular* ünleri her tarafa yayılmış ve asırlar boyunca adı unutulmayacak bir aile değildir. Öte yandan yine Ş e r e f H a n'ın eserinden diğer bazı *Kürd* emîrlerinin de *Türk* menşeli olduğu görüldüğü gibi, *Kürd* olarak vasıflanan veya *kürdce* konuşan birçok boyların da soyca *Türk* oldukları ve muhtelif sebeplerle *kürdleştikleri* anlaşılıyor.

SALTUKLULAR DEVRİNDE ERZURUM BÖLGESİ

Saltuklular devrinde, *Erzurum* bölgesinin mamur ve müreffeh bir bölge olduğu anlaşılıyor. *Türkler*, *Anadolu*'nun diğer yerleri gibi, bu bölgenin iktisadî hayatına daha fazla bir hareket getirmişlerdir. Kışın *Mardin* - *Musul* arasında yaşayan *Türkmenler*, yazın otu bol *Erzurum* bölgesinin yaylalarını şenlendiriyorlardı. Bununla ilgili olarak *Erzurum* yörelerinden *İran*'a, *Gürcistan*'a ve *Trabzon*'a koyun ve hattâ yün ihraç edildiği anlaşılıyor. Bölgeden *İran*, *Gürcistan*, *Sivas*, *Ahlat* ve *Trabzon*'a giden mühim ticaret yolları geçtiği gibi, bizzat şehir de komşu bölgeler tüccarının toplanıp alış veriş ettiği bir mübadele merkezi idi.

Erzurum'daki içtimaî eserlerin üç devreye ait olduğu malûmdur. Bunlar, *Saltuklu*, *Moğol* ve *Osmanlı* devirleridir. *Türkiye Selçuklular*'ı devrine ait şehirde herhangi bir esere rastgelmemiştir ki, bu husus *Moğol istilâsı* ile izah edilebilir. Diyarbekir bölgesinde aynı devreye ait eserlerin görülmemesi de bunu teyid eder. Lâkin *Saltuklular*'a halef olarak burada meliklik yapan *Selçuklular*'dan M u ğ i s ü d d i n T u ğ r u l ile (1202 - 1225) oğlu R ü k n e d d i n C i h a n Ş a h'a (1225 - 1230) ait hiçbir eserin bulunmamasını izah

etmek güçtür. Çünkü, onlar devrinde de *Erzurum* ve yörelerinin bolluk ve zenginlik içinde olduğunu biliyoruz⁸⁰.

Saltuklular'dan bize kadar gelmiş olan eserlere gelince : bunlar başlıca *Kale Mescidi*, *Tepsi Minare*, *Ulu Câmi* ile bazı türbelerdir. *Ulu Cami*'de evvelce tahta bir kitâbe levhası bulunduğu anlaşılıyor. *Tarihçe-i Erzurum* müellifi N u s r e t'e göre⁸¹ bu kitâbenin metni şöyle idi :

بنی المسجد الجامع العابد ابو الفتح محمد سنة خمس وسبعين
وخمسة

Fakat bu kitâbenin asıl kitâbe olmadığı, ona dayanılıp, yeniden ve kısaltılarak sonradan yazılmış olduğu muhakkaktır. Bu kitâbeye göre Ulu Câmi 575 (1179) yılında İ z z e d d i n S a l t u k'un oğlu M e l i k M u h a m m e d tarafından yaptırılmıştır. Bu câmiin zamanla müteaddid defalar esaslı tamirler görmüş olduğunu biliyoruz.

Kale Câmi ile *Tepsi Minare*'nin *Ulu Câmi*'den çok önce G a z i tarafından yaptırılmış olduğundan evvelce bahsedilmişti⁸².

Türbelere gelince, bunlardan *Saltuklular*'a ait olanlarından hepsini tesbit etmek müşkül gibi görünüyor. Çünkü üzerlerinde kitâbe yoktur.

Üç *Künbetler* denilen türbelerden birinin *Saltuk oğulları*'na ve hattâ bunlardan İ z z e d d i n S a l t u k'a ait olduğu anlaşılıyor. XVI. yüzyıla âit tahrir defterlerine göre, türbenin yakının-

⁸⁰ T u ğ r u l Ş a h hakkında : F. Sümer, İ. A.

⁸¹ *Tarihçe-i Erzurum*, İstanbul, 1338, s. 32.

⁸² Bu eserlerin sanat tarihi bakımından hususiyetleri üzerinde : H. R. Ünal, *Les Monuments Islamiques anciens de la ville d'Erzurum et de sa région*, Bibliothèque Archéologique et Historique de l'institut français d'archéologie d'Istanbul, Paris, 1968, s. 18 - 31; R. A r ı k, *Erzurum'da iki cami*, *Vakıflar Dergisi*, Ankara, 1969, VIII, s. 149 - 159.

da S a l t u k'un yaptırdığı bir de zâviye bulunmakta idi⁸³. Diğer iki künbetin ise, XIV. yüzyıldan kalma olduğu sanılmaktadır⁸⁴.

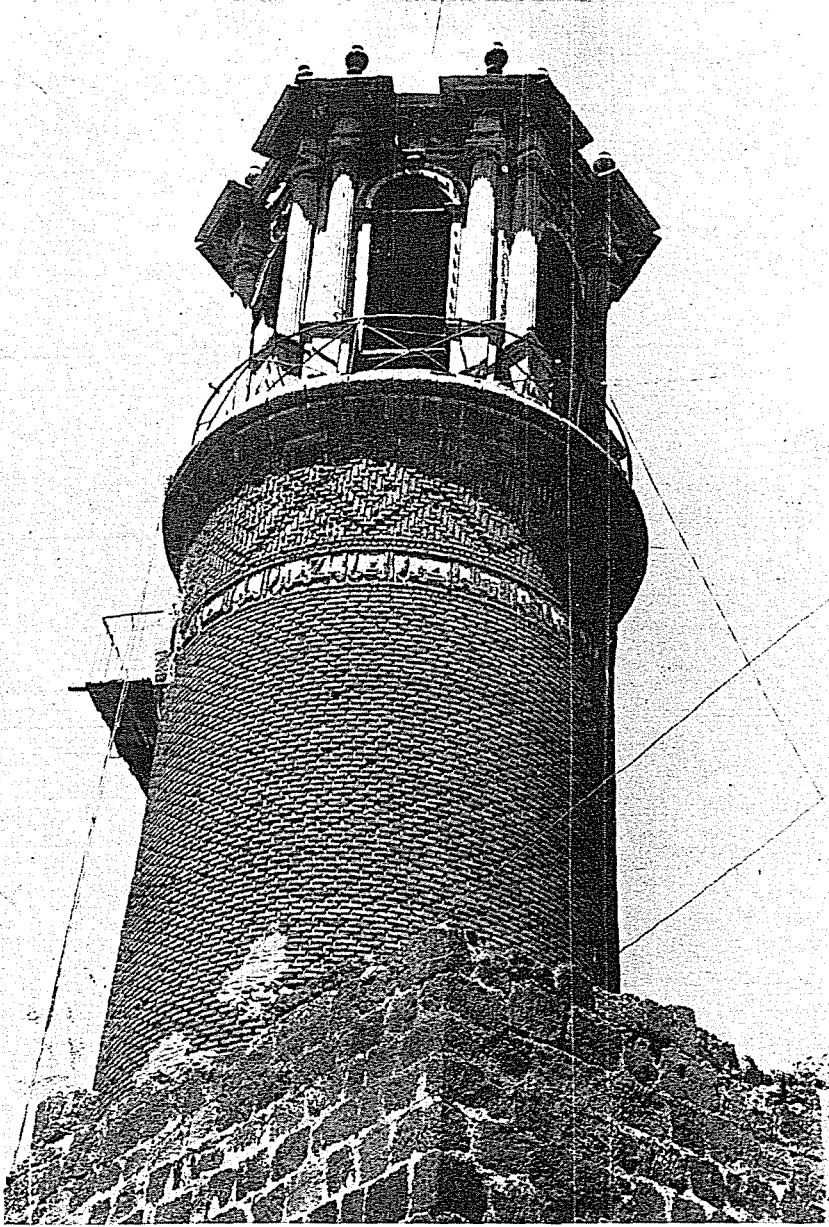
Saltuklular'a ait kayda değer diğer bir eser de *Tercan'da* M a m a H â t u n tarafından yaptırılmış olan Kervansaray'dır. Kervansaray'ın yakınında bir de türbe vardır ki, bu da M a m a H â t u n'un adını taşımaktadır. *Saltuklu* melikesinin türbesini *Erzurum'da* değil de kervansarayının yanında yaptırmış olması dikakte değer. Halbuki, yukarıda görmüş olduğumuz gibi, kendisi en aşağı 10 yıl *Erzurum'da* melikelik yapmıştı⁸⁵.

Selçuklular'ın ve onlara tâbi *Türk* beğliklerinin medrese inşasına ehemmiyet verdiklerini biliyoruz. *Saltuklular'ın* medreseler yaptırdıklarına dâir delillere sahip olmamakla beraber, onların da medrese inşa ettirdikleri ihtimalden uzak değildir:

⁸³ A. Ş. B e y g u, aynı eser, s. 87; İ. H. K o n y a l ı, aynı eser, s. 421 - 422. Künbetin sanat tarihi bakımından hususiyeti üzerinde : H. R. Ü n a l, aynı eser, s: 102 - 107; M. O l u ş A r ı k, *Erken devir Anadolu Türk mimarisinde türbe biçimleri*, *Anadolu*, Ankara, 1967, sayı XI, s. 91.

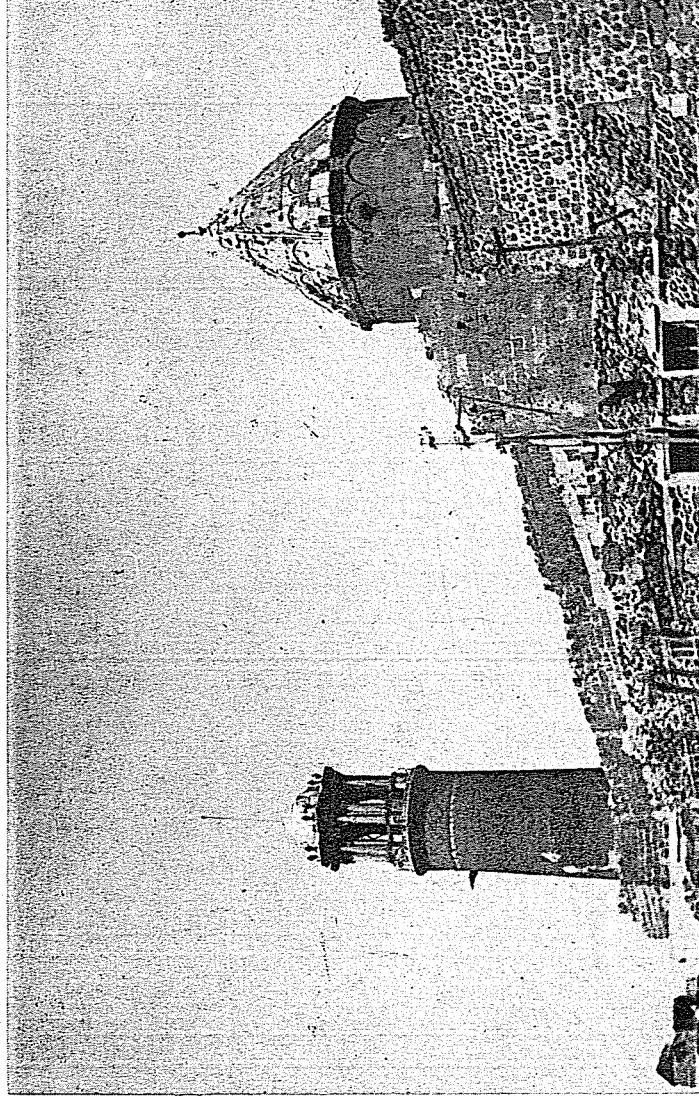
⁸⁴ A. Ş. B e y g u, s. 90; H. R. Ü n a l, s. 113.

⁸⁵ A. Ş. B e y g u, aynı eser, s. 258 - 261; S. K. Y e t k i n, *Mama Hâtun* türbesi, *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I, Ankara, 1958, s. 42. M a m a H â t u n'un tarihî hüviyeti, S. K. Y e t k i n'in İ m a d e d d i n-i İ s f a h a n î'nin *el-F e t h u'l-kussî*'sindeki kaydı tanıtması ile anlaşılmıştır. Türbenin hususiyeti üzerinde ayrıca bak: M. O l u ş A r ı k, aynı makale, s. 91 - 92; H. R. Ü n a l, aynı eser, s. 129 - 142, 146 - 152. Ayrıca S. E y i c e, *İki Türk âbidesinin mahiyeti hakkında notlar*, *İlâhiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, II, Ankara, 1957, s. 107 - 112.

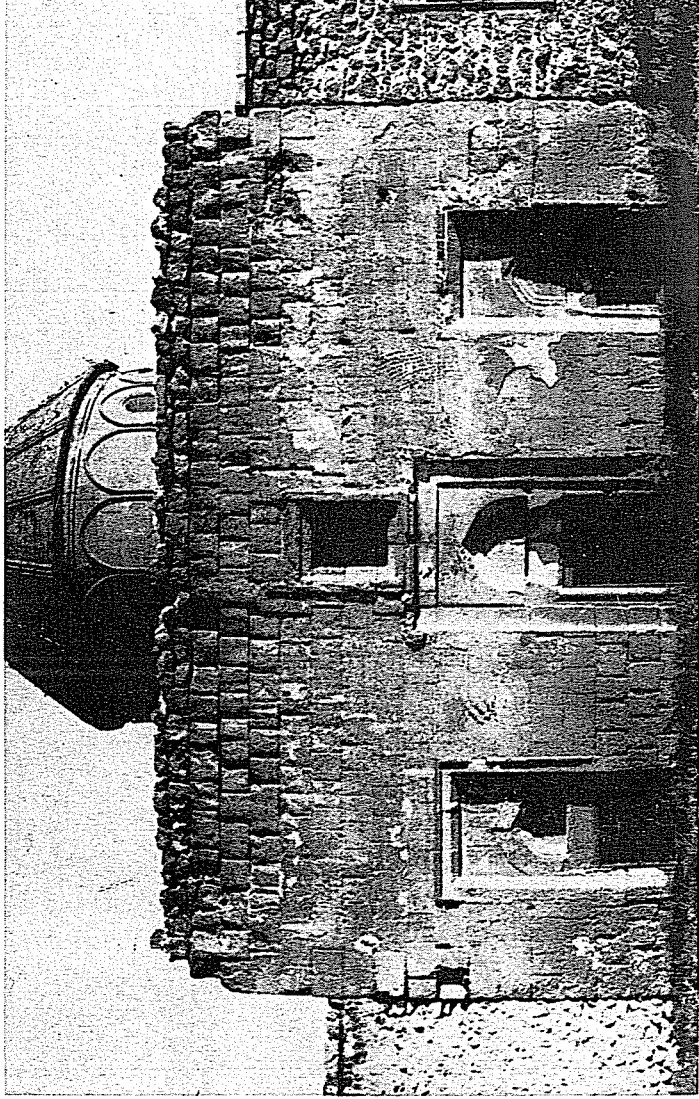

1 — Tepsi Minare

3 — Kale Câmî'nin cepheden görüntüsü

2 — Kale Câmii

3 — Kale Câmî'nin cepheden görünüşü

Faruk Sümer

4 — Melik Saltuk kümbeti*

* Bu fotoğrafları sayın Ruçhan Arık lütfetmiştir. Kendisine teşekkür ederim.

SALTUKLULAR SOY KÜTÜĞÜ

